

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАФУРОВ»

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ – 811.222.8'373
ТКБ – 81.2 Тоҷ.
М – 65

МИРЗОЗОДА НОИЛ МИРЗО

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ТАЪРИХИИ ВОЖАҲОИ МАНСУБ БА «ЗАНД»-У
«ПОЗАНД»-И «БУРҲОНИ ҚОТЕЪ»-И МУҲАММАДҲУСАЙНИ БУРҲОН**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа [PhD] – доктор
аз рӯи ихтисоси 6D020500 - Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)**

ХУҶАНД – 2025

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

- Роҳбари илмӣ:** **Ҳасанзода Абдучамол Ашраф** – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров».
- Муқарризони расмӣ:** **Ғаффоров Абдушукур Одинашоевич** – доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудири кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоии факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни;
- Юсуфов Абдулло Исмоилович** – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯали ибни Сино»
- Муассисаи пешбар:** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия 3-юми июни соли 2025-ум, соати «13:30» дар маҷлиси Шурои диссертатсионии 6Д.КOA-067 назди Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21; Email: iza.rudaki@gmail.com) баргузор мегардад.

Бо матни диссертатсия ва автореферати он дар китобхонаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва сомонаи www.izar.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферати диссертатсия дар таърихи «___» _____ соли 2025-ум тавзеъ шудааст.

Котиби илмии шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ

Мухамедходжаева Р.

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҲО:

«А» – «Анчуманоро»;

«БК» – «Бурҳони қотей»;

«ВП(«П»)» – «Воҷаномаи паҳлавӣ («Позанд»)»;

«ҒЛ» – «Ғиёс-ул-луғот»;

«З» – «Занд»;

«Л» – «Луғатнома»-и А.Деххудо;

«НА» – «Низом-ул-атиббо»;

«О» – «Онандроч»;

«П» – «Позанд»;

«СС» – «Сурмаи Сулаймонӣ»;

«ТА» – «Туҳфат-ул-аҳбоб»;

Ф – Фарҳангнома;

«ФЗТ» – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»;

«ФН» – «Фарҳанги Низом»;

«ФРҲЗФ» – «Фарҳанги решаҳои ҳиндуаврупоии забони форсӣ»;

«ФТЗТ» – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»;

«ФФА» – «Фарҳанги форсии Амид»;

«ФФ» – «Фарҳанги форсӣ»-и М. Муин;

«ФҲП» – «Фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ»;

«ФҶ» – «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»;

Ҳ – ҳузвориш.

МУҚАДДИМА

Мубрами мавзуи таҳқиқ. Омӯзиши сарватҳои луғавии забон барои таъмини фасоҳату шевоии он ва муайян намудани сохтору хусусиятҳои гуногуни таркиби луғавӣ аҳаммияти вижа дорад. Забони тоҷикӣ аз ҷумлаи қадимтарин, ғанитарин ва устувортарин забонҳои дунёст, ки таърихи тулониро соҳиб буда, ҳастии миллати моро давоми ҳазорсолаҳо ба ҷаҳониён муаррифӣ ва исбот карда меояд. Он дар идомаи мавҷудияташ борҳо бо шарофати ворисони бономусаш ҷаҳонро тасхир карда, аз дасти таҷовузкорони таърих зарбаҳо хӯрд, вале ҳастии худро нигоҳ дошт. Ин забон аз лиҳози дороии луғавӣ ва сохтори грамматикӣ худ аз ҳар ҷиҳат мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, вале ҳеҷ як аз қисматҳои он ба тарзи қаноатбахш матраҳ нашудааст. Касе аз муҳаққиқони ватаниву хоричӣ қомилан муайян накардааст, ки сарҳади гурӯҳҳои луғавии забони тоҷикӣ аз кучо оғоз меёбад ва ба кучо анҷом мепазирад.

Дар рисолаи мазкур вожаву ифодаҳои марбут ба «Занд»-у «Позанд» (*минбаъд*: «З»-у «П») ё худ вожаҳои бозмондаи оромиасл, ки дар «Бурҳони қотеъ» (*минбаъд*: «БК») ба унвони ҳузвориш (*минбаъд*: Х) ёд мешаванд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Омӯзиши масъалаи мазкур аз он ҷиҳат зарур ва ҳадафманд аст, ки доир ба ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ дар забоншиносии тоҷик таҳқиқи қомил сурат нагирифтааст ва аксари ҷунин луғатҳо тадриҷан, ҳатто дар осори ҳагӣ, ба ҳукми фаромӯшӣ рафта истодаанд. Аз дигар ҷониб, шоиста аст, ки моддаҳои луғавии дорои вижагиҳои амиқ ва аҳаммияти бузурги забоншиносӣ таҳқиқ шаванд ва барои гиреҳкушоии масоили марбут ба пешинаи вожаҳо ва таърихи қалимаҳои мустақилмаъноу унсурҳои ёвари забони тоҷикӣ мусоидат намоянд. Аммо, мутаассифона, доир ба Х-ҳо ва вижагиҳои лингвистии онҳо тадқиқи алоҳида дар шакли рисолаи илмӣ дар Тоҷикистон сурат нагирифтааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Оид ба ин гурӯҳи аносири луғавии забони тоҷикӣ ишораҳои кӯтоҳ дар асарҳои забоншиносӣ ва мақолаҳои ҷудоғона ба мушоҳида мерасад. Нисбат ба олимони ватанӣ дар самти омӯзиши Х-ҳо муҳаққиқони хоричӣ, хосса олимони самти таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ, саҳми бештар доранд.

Бузургтарин сарчашма дар шинохти Х-ҳои забон нусхаҳои илмӣ-интиқодии «БК»¹, «ФЧ»² мебошанд, ки мурағибони нусхаҳои форсии ин Ф-ҳо дар муқаддима ва повараку тавзеҳоти онҳо маълумоти илмӣ дақиқ сабт кардаанд. Дар байни ҷунин луғатномаҳо «ВП(«П»)³ бартарӣ дорад. М. Муин низ дар ҳошияи «БК» қариб ҳамаи Х-ҳои ин Ф-ро бо овонавишти паҳлавияш алоҳида шарҳ додааст.

Профессор Д. Саймиддинов низ доир ба вижагиҳои Х-ҳо изҳори назар кардааст. Бузургтарин хидмати ин муҳаққиқ дар шинохти Х-ҳо таҳияи нусхаи кириллии «ФХП»⁴ аст.

Оид ба зикри Х-ҳо дар «БК» аз ҷониби муҳаққиқон то ҳол тадқиқоти алоҳида анҷом наёфтааст, аммо мақолаҳои ҷудоғона доир ба ин масъала ва вижагиҳои дигари луғатшиносии «БК» рӯйи қор омадаанд. Аз ҷумла, олимони Г. Ҷӯйборӣ ва Ҳ. Наврӯзӣ доир ба ҷанбаҳои мусбату манфии сабти Х-ҳо дар ин луғатнома бисёр бо тааммул андешаронӣ кардаанд⁵. М. Машкур ҳам дар мақолаҳои дар мавриди вижагиҳои Х-ҳо ҳарф задааст⁶.

¹ Бурҳон М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. – Душанбе: Адиб, ҷ. 1, 1993. – 416 с.; ҷ. 2, 2004. – 424 с.; ҷ. 3, 2014. – 400 с. (Минбаъд: «БК»); Бурҳон М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 1 (آب). Таҳияи М. Муин. – Техрон: Ибни Сино, 1232. – 550 с.; ҷ. 2 (ج-س), 1342. – С. 551-1216; ҷ. 3 (ش-ل). – С. 1217-1923; ҷ. 4 (س-م). – С. 1924-2479. (Минбаъд: «БК», М.Муин).

² Шерозӣ Ҷ. Ҳ. И. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ [Матн] / Ҷ. Ҳ. И. Шерозӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. Вироиши доктор Раҳим Афифӣ – Машҳад: Чопхонаи Донишгоҳи Машҳад, 1351. – 1336 с.; ҷ. 2. – С. 1337-2657.

³ Урён С. Воҷаномии паҳлавӣ («Позанд») [Матн] / С. Урён. – Техрон: Сура, 1377. – 589 с. (Минбаъд: «ВП(«П»)); «БК», М.Муин.

⁴ Саймиддинов Д. Фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 142 с. (Минбаъд: «ФХП»)

⁵ Ҷӯйборӣ Г. Баррасии луғати ҳузворишӣ («Занд»-у «Позанд») дар «Бурҳони қотеъ» [Матн] / Г. Ҷӯйборӣ, Ҳ. Наврӯзӣ // Мутолиот ва таҳқиқоти адабӣ. – 1394. №18. – С. 143-152. (Минбаъд: «Баррасии луғати ҳузворишӣ...»)

Ҳамчунин, нусхаи форсии «Фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ»-ро⁷ низ муҳаққиқи номбурда таҳия кардааст, ки аз нусхаҳои муътабар маҳсуб гардида, аксар муҳаққиқон зимни тавачҷуҳ ва таҳқиқи Ҳ-ҳо ба он нусха таъя кардаанд. Фарзона Гуштосб ҳам таҳти унвони «Вожаҳои позанд дар фарҳанги «Оим»⁸ мақолаи илмӣ таълиф кардааст.

Доир ба ҷанбаҳои гуногуни «БК» низ асару мақолаи зиёд рӯи қор омадаанд. Дар омӯзиши ин луғатнома саҳми олимони эронӣ бештар аст. Муҳаққиқ Содиқи Киё доир ба муайян намудани мансубияти забонии ҷанде аз воҳидҳои луғавии «БК» ва «ФЧ» китобе таълиф намудааст⁹. Ғании Донишӣ ҳам таҳти унвони «Улум дар «Бурҳони қотей» мақола таълиф намудааст¹⁰. Муҳаққиқи дигар Мачид Мансурӣ таҳти унвони «Тааммуле дар бархе таркибҳои «Бурҳони қотей»¹¹ ва «Нигоҳе ба фарҳангҳои забони паҳлавӣ (форсии миёна)»¹² мақолаҳои алоҳида дорад. Забоншинос Нуруллоева Заррина Ҳасановна дар се боби диссертатсияш доир ба сарчашмаҳои «БК», усули ҷобачогузории маводи луғавӣ-грамматикӣ дар он, вижагиҳои шарҳи унсурҳои луғавӣ, зикри сохтори калимаҳо мулоҳизаронӣ кардааст¹³.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти мазкур бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ алоқаманд буда, дар тақмили барномаҳои таълимии муқарраршуда саҳм хоҳад гузошт. Мавзӯи рисола яке аз қисматҳои Барномаи дурнамои қорҳои илмӣ-тадқиқотии кафедраи забони тоҷикӣи МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» барои солҳои 2021-2025-ум мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии таҳқиқ баррасии вижагиҳои калимаҳои мансуб ба «З»-у «П»-и «БК» маҳсуб гардида, аз ошкор кардани бурду боҳти муаллифи «БК» дар зикру ташреҳи ҷунин унсурҳои луғавӣ иборат аст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба ҳадафҳои ниҳой дар назди муаллифи рисолаи мазкур ҷунин вазифаҳо гузошта шудааст:

- ҷамъоварии маводи фактологӣ ва муайян намудани вожаҳои марбут ба «З»-у «П»-и «БК»;
- омӯхтани хусусиятҳои луғавию маъноии Ҳ-ҳо ва бо назардошти ин хусусиятҳо ба гурӯҳҳо дастабандӣ намудани онҳо;
- омӯзиши назари муҳаққиқон доир ба Ҳ-ҳо ва бо таъя ба ин андешаҳо матраҳ сохтани вижагиҳои онҳо;
- муқоисаи маъноии вожаҳои «З»-у «П»-и «БК» бо сарчашмаҳои дигари лексикографӣ;
- таҳқиқи қиёсӣ ва этимологии вожаҳои «З»-у «П» дар асоси сарчашмаҳо;
- бо усули муқоисавӣ-таърихӣ муайян намудани дараҷаи қорбурд ва гунаҳои дучор омадани вожаҳои «З»-у «П» дар забонҳои гуногун, хосса забонҳои матрук;
- муайян намудани омилҳо ва гунаҳои табдили овозҳо дар даврони муайяни таърихӣ ва шаклҳои суфтаву муосири вожаҳо;

⁶ Машкур М. Ҳузвориш дар забони паҳлавӣ [Матн] / М. Машкур // Дониш. – 1331. №1. –С. 1-8.

⁷ Машкур М. Фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ [Матн] / М. Машкур. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1346.

⁸ Гуштосб Ф. Вожаҳои «Позанд» дар фарҳанги «Оим» [Матн] / Ф. Гуштосб // Забонҳо ва ғишҳои эронӣ. – Хурдод, 1396. №7. –С. 27-49.

⁹ Киё С. Вожаҳои муарраб дар «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ва «Бурҳони қотей» [Матн] / С. Киё. – Техрон: Фарҳангистони забони Эрон. –104 с.

¹⁰ Донишӣ Ғ. Улум дар «Бурҳони қотей» [Матн] / Ғ. Донишӣ // Маҷаллаи омӯзишии муҳандисии Эрон. №13. –С. 51-79.

¹¹ Мансурӣ М. Тааммуле дар бархе таркибҳои «Бурҳони қотей» [Матн] / М. Мансурӣ // Адабҷуҳӣ. – 1388. №9. –С. 173-196.

¹² Мансурӣ Я. Нигоҳе ба фарҳангҳои забони паҳлавӣ (форсии миёна) [Матн] / Я. Мансурӣ. // Номаи Фарҳангистон–№1/10. –С. 100-106.

¹³ Nurillaeva Z. X. Tojik – fors izohli lugatlarida sózlarni izohlashning óziga xos xususiyatlari (“Burhoni qote” materiallari asosida). Filologiya fanlari bóyicha doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati [Matn] / Z. X. Nurillaeva. – Samarqand, 2024. –S.5-12.

- мукоиса ва чудо кардани вожаҳои решагӣ аз Ҳ-ҳои ҳаммаъноии онҳо.

Объекти таҳқиқи рисола «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон мебошад.

Предмети таҳқиқро моддаҳои луғавии бо истилоҳи «З»-у «П» ишорагардидаи «БК» ташкил медиҳад.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Бунёди назариявии таҳқиқро осори илмиву лексикографии забоншиносону фарҳангшигори тоҷик, ба монанди С.Айнӣ, А.Нуров, М.Шакурӣ, М.Қосимова, Д. Саймидинов, Д.Наҷот, М.Ҳотам, А.Ҳасанзода ва аз муҳаққиқони хоричӣ О.М.Чунакова, В.С.Расторгуева, Д.И.Эделман, И.М. Оранский, А.Л. Хромов В.А. Капранов А.Деххудо, М.Муин, А.Ҳасан, П.Н.Хонларӣ, М.Абулқосимӣ, С.Урён, М.Кошонӣ, Ҳ.Ризо ва дигарон ташкил медиҳад, ки дар самти таҳқиқи осори паҳлавӣ, таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ ва этимологияи вожаҳои асарҳои илмии гаронарзиш таълиф намудаанд.

Асосҳои методологияи таҳқиқ. Дар раванди таҳқиқ аз методҳои мукоисавӣ, мукоисавӣ-таърихӣ, омор, таҳлили қиёсӣ, луғавӣ-маъноӣ, сохторӣ, тафсири луғат, таҳлили чузъӣ ва ғайра истифода шудааст.

Ҳангоми таҳлили моддаҳои луғавӣ ва муайян намудани этимологияи аксар вожаҳои бештар усули мукоисавӣ-таърихӣ истифода гардид. Ин усули пажӯҳиш имкон медиҳад, ки дар асоси муқобилгузори маводи сарчашмаҳои кӯҳану муосир решаи аслии моддаҳои луғавӣ муайян карда шавад ва доир ба пешинаи сарватҳои луғавии забон андешаи нисбатан саҳеҳу мудаллал баён гардад.

Аз сабаби он ки аксар дастабандии маводи фактологияи чамъомада бо назардошти маъноӣ моддаҳои луғавӣ сурат гирифтааст, бештар усулҳои таҳлили луғавӣ-маъноӣ мавриди истифода қарор гирифтанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Рисола дар асоси маводи «БК», ки бо кӯшиши Амон Нуров бо хатти кирилӣ дар се ҷилд ба нашр расидааст, инчунин маводи нусхаи форсии «БК», ки бо эҳтимоми М.Муин таҳия ва нашр шудааст, таълиф гардид. Илова бар ин, аз маводи фарҳангҳои дигар, аз қабилҳои «ФҲП»¹⁴, «ФЧ»¹⁵, «ВП(«П»)»¹⁶, «ФЗТ»¹⁷, «ФФА»¹⁸, «ФФ»-и М.Муин¹⁹, «ФН»-и С.М.Доиюлислом²⁰, «О»-и М.Подшоҳ²¹, «ҒЛ»-и М.Ғ.Ромпурӣ²², «ТА»-и Ҳ.Убаҳӣ²³, «СС»-и Т.А.Балёнӣ²⁴, «ФРҲЗФ»-и М.О.Кошонӣ²⁵ ва дигар сарчашмаҳои марбут ба Ҳ-ҳо истифода гардиданд.

¹⁴ «ФҲП»

¹⁵ Шерозӣ Ҷ. Ҳ. И. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ [Матн] / Ҷ. Ҳ. И. Шерозӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. Вироиши доктор Раҳим Афифӣ – Машҳад: Чопхонаи Донишгоҳи Машҳад, 1351. – 1336 с.; ҷ. 2. –С. 1337-2657.

¹⁶ «ВП(«П»)»

¹⁷ Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]: аз асри X то ибтидои асри XX. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. А-О / Тартибдиҳандагон: Т. Н. Зехнӣ, В. А. Капранов, И. А. Ализода, С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. Р. Рауфов, Ҳ. Муҳсинзода, М. Азизӣ-Мешкин, В. Маҳмудов, Р. Ҳошим, А. Сангинов, А. Нуров, А. Воҳидов. –М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.; ҷ. 2. П-Ҷ. – 952 с.

¹⁸ Амид Ҳ. Фарҳанги форсии Амид [Матн] / Ҳ. Амид. Иборат аз 3 ҷилд. – Техрон: Амири Кабир, ҷ. 1, 1381. –848 с.; ҷ. 2. –С. 849-1688; ҷ. 3. –С. 1689-2539.

¹⁹ Муин М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муин. Иборат аз 6 ҷилд. Ҷ. 1.– Техрон: Амири Кабир, 1371. – 1474 с.; ҷ. 2, 1371. –С. 1476-2774; ҷ. 3. –С. 2776-4240; ҷ. 4. –С. 4241-5277; ҷ. 5. – 1230 с.; ҷ. 6. –С. 1231-2358.

²⁰ Доиюлислом С. М. Фарҳанги Низом [Матн] / С. М. Доиюлислом. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 1. – Техрон: Дониш, 1362. – 807 с. +37 с. (замимаи ҷилди аввал); ҷ. 2. – 628 с.; ҷ. 3. – 758 с.; ҷ. 4. – 520 с.; ҷ. 5. – 564 с.

²¹ Подшоҳ М. Фарҳанги ҷомеи форсӣ (Онандроч) [Матн] / М. Подшоҳ. Иборат аз 4 ҷилд. Ҷ. 1. – Техрон: Ҳайдарӣ, 1363. – 850 с.; ҷ. 2. –С. 850-1760; ҷ. 3. –С. 1761-2550; ҷ. 4. –С. 2551-3312; ҷ. 5. –С. 3314-3732; ҷ. 6. – С. 3733-4250; ҷ. 7. –С. 4251-4702. (Минбаъд: «Онандроч»)

²² Ромпурӣ М. Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Ғ. М. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; ҷ. 2, 1988. – 416 с.

²³ Убаҳӣ Ҳ. Тухфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ҳ. Убаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

²⁴ Балёнӣ Т. А. Сурмаи Сулаймонӣ [Матн] / Т. А. Балёнӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. –486 с.

²⁵ Кошонӣ М. О. Фарҳанги решаҳои хиндуаврупоии забони форсӣ. [Матн] / М. О. Кошонӣ. – Исфохон, 1384. – 552 с.

Ҳамчунин дар рафти баррасии маводи ҷамъомада аз ҷилдҳои 1-3-юми «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик»²⁶, «Мутуни шарқӣ ва суннатии зардуштӣ»-и Ҳ.Ризо²⁷, дастурҳои таълимӣ ва дастурҳои таърихии М.Абулқосимӣ²⁸ истифода бурда шуд.

Пойгоҳи таҳқиқ. Рисола дар кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

Навовариҳои илмӣ таҳқиқ. Дар рисола маводи муътамади бозмондаи оромиасл, ки ба ҳайси Ҳ дар сарчашмаҳо ёд шуда, дар «БК» ба унвони «З»-у «П» сабт гардидаанд, ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд, ки ин ҷанбаи вожаҳои фарҳанги мавриди назар собиқаи омӯзиш надорад. Дар забоншиносии тоҷик, аз ҷумла луғатшиносӣ ҳам таҳқиқоти алоҳидаи диссертатсионӣ дар самти омӯзиши вожаҳои «З»-у «П» рӯйи кор наомадааст.

Ҳамчунин, ҳангоми таҳқиқ шаклҳои дучор омадани Ҳ-ҳо дар забонҳои гуногун, аз ҷумла забонҳои матрук, бо таъя ба сарчашмаҳои лексикографӣ нишон дода шудааст, ки ин паҳлуи Ҳ-ҳо дар луғатномаи мавриди омӯзиш ҳам дар забоншиносии тоҷик собиқа надорад.

Зиёда аз ин, дар асоси дастурҳои таърихии забоншиносӣ ва сарчашмаҳои марбут ба овошиносии таърихӣ мавридҳои табила азбайнравии овозҳо ва шаклҳои суфтаву муосири ҷанд вожа низ муайян карда шудааст.

Инчунин, бо истифода аз усули муқоисавӣ-таърихӣ решаи вожаҳои аслии тоҷикӣ ва Ҳ-ҳои паҳлавӣ, шаклҳои дучор шудани онҳо дар забонҳои кӯҳану муосир ва вижагиҳои муродифии Ҳ-ҳо бо калимаҳои аслии нишон дода шудааст, ки ба ин амр низ дар илми забоншиносии тоҷик қаблан камтар таваҷҷуҳ шудааст.

Омӯзиши хусусиятҳои ҳаммаъноии Ҳ-ҳо, аз ҷумла муодили арабии онҳо низ дар забоншиносии тоҷик таҳқиқи ҷадид аст.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

Назари муҳаққиқон дар бораи истилоҳҳои «Ҳ», вожаҳои «З»-у «П», сарчашмаи пайдоиши ин истилоҳ, роҳҳои ворид гардидани онҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ ва сарчашмаҳои интиқолдиҳандаи ин гуна вожаҳо, инчунин мавқеи «БК» дар ин самт яке аз нуктаҳои муҳиммест, ки ҳангоми дифоӣ рисола таваҷҷуҳ хоҳад шуд.

Нуктаи дигар дидгоҳи луғатшиносон доир ба нақсу тасҳифот ва бадхониҳо дар «БК» ва арзиши илмиву саҳми он дар ҳифзи сарватҳои луғавии решагӣ мебошад.

Омилҳои ба унвони «З»-у «П» сабт шудани Ҳ-ҳо низ аз масъалаи муҳими мавзӯи диссертатсия махсуб меёбад.

Муаллифи «БК» зери истилоҳҳои вожаҳои «З»-у «П» на танҳо Ҳ-ҳо, балки ҳар гуна унсӯри луғавии ба забони Авесто ва матни «П»-ҳо хосро дар назар дорад.

Қиёсу муқобала ва баррасии тафовути решагиву қаробати маъноии Ҳ-ҳо бо калимаҳои аслии ва иқтибосоти арабӣ, инчунин бо истифода аз усули муқоисавӣ-таърихӣ муайян намудани шаклҳои суфташудаи моддаҳои луғавӣ дар давраҳои гузариши забон нуктаи дигар ба дифоъ пешниҳодшаванда аст.

Нуктаи муҳими дигар натиҷаи қиёсу муқобалаи баррасии моддаҳои луғавие мебошад, ки бар асари тасҳифот ва бадхониҳо ҳамчун Ҳ сабт шудаанд.

Ҳамчунин матраҳ намудани робитаи забонҳо дар гузашта ва дар асоси муқоиса нишон додани ғановати луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ нисбат ба забонҳои дигар аз масъалаҳои асосӣ таҳқиқ мебошад, ки барои ҳимоя манзур хоҳад шуд.

²⁶ Саймиддинов Д. Занд [Матн] / Д. Саймиддинов. Мақолаи донишномавӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1988. –С. 542-543.

- Саймиддинов Д. Позанд [Матн] /Д. Саймиддинов. Мақолаи донишномавӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 2 – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1989. –С. 541-542.

²⁷ Ризо Ҳ. Мутуни шарқӣ ва суннатии зардуштӣ [Матн] / Ҳ. Ризо. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1.– Техрон: Бехчат, 1383. – 408 с.; ҷ. 2. – 438 с.

²⁸ Абулқосимӣ М. Дастури таърихии мухтасари забони форсӣ [Матн] / М. Абулқосимӣ. – Техрон: СМТ, 1388. – 196 с.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Таҳқиқи ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ аз он ҷиҳат аҳамиятнок аст, ки натиҷаҳои бадастомада метавонад ба ҳайси маводи назариявӣ дар тадқиқи аксар вожаҳои решагӣ ва дар шаклҳои гуногун дучор омадани онҳо дар забонҳои матрукгашта хизмат кунад. Ҳамчунин, дар шинохти вожаҳои «З»-у «П» ва муайян намудани вижагиҳои луғавию маъноии онҳо ҳамчун маводи назариявӣ метавонад истифода гардад.

Дар сурати мурағаб сохтани нусхаи илмӣ-интиқодии луғатнома дар баҳши таҳқиқи Ҳ-ҳо, вожаҳои «З»-у «П» амалан, барои аҳли таҳқиқ низ маводи ёрирасон хоҳад буд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи тадқиқи диссертатсионӣ – «Таҳлили муқоисавӣ-таърихии вожаҳои мансуб ба «Занд»-у «Позанд»-и «Бурҳони қотей»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон» ба шиносномаи ихтисоси доктори фалсафа [PhD] – доктор аз рӯи ихтисос, аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи рисола бори нахуст дар забоншиносии тоҷик вижагиҳои луғавию маъноии Ҳ ва вожаҳои «З»-у «П»-ро дар «БК» мавриди баррасӣ қарор дода, шаклҳои дучор омадани онҳоро дар забонҳои матрук бо нишон додани овонавишти таърихии онҳо бозгӯ намудааст. Инчунин, муайян намудани таърихи баромад ва доираи истифодаи Ҳ-ҳо ва фарқгузориҳои онҳо бо вожаҳои сара низ таҳқиқи тоза аст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мазмуну мундариҷаи асосии рисола дар конфронсҳои илмӣ-амалӣ, илмӣ-назариявӣ ҳайати устодону профессорони МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» (солҳои 2019-2024-ум) ва дар конфронсҳои ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалии «Вижагиҳои забонии услуби мовароуннаҳрӣ дар осори адибони асрҳои XVI-XIX» (Душанбе, 2022) («Баррасии хусусиятҳои синонимии ҳузворишҳо дар «Бурҳони қотей»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон»), «Инкишофи таҳавули забони тоҷикӣ дар замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Хучанд, 2023) («Сермаъноии ҳузворишот дар «Бурҳони қотей»), конфронси байналмилалӣ «Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ» (Хучанд, 2023) («Идеограммаҳои марбут ба ҳайвонот дар «Бурҳони қотей»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон») ва дигар ҷамоатиҳои илмӣ сатҳи гуногун шунида шуда, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Интишороти аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии тадқиқот дар 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 6 мақола дар фаслномаҳои илмиву адабӣ ва маҷаллаҳои илмӣ назди муассисаҳои давлатии илмӣ-таълимӣ ба нашр расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса, феҳристи осори таҳқиқӣ ва интишороти муаллиф иборат мебошад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддима перомунӣ мубрамаӣ ва зарурати таҳқиқи масъалаи мазкур, дараҷаи азхудшудаи масъалаи илмӣ, ҳадафу объекти таҳқиқот, сарчашмаҳои пажӯҳиш, мавзӯву масъалаҳои диссертатсия, усулу соҳаи таҳқиқот, эътимоднокии натиҷаҳои он, заминаҳои методологӣ ва назариявӣ он, пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоишии таҳқиқот, навгониҳои илмӣ, аҳаммияти назариявӣ амалии пажӯҳиш, нуктаҳои меҳварии ба ҳимоя пешниҳодшуда, саҳми шахсии довталаб, таъйиди диссертатсия ва иттилоот оид ба истифодаи натиҷаҳои он, интишори натиҷаҳои асосӣ ва сохтори диссертатсия маълумот дода шудааст.

Боби нахустини диссертатсия - «**Масъалаҳои назариявӣ ва амалии ҳузворишҳо дар забоншиносӣ**» - дар ҳашт баҳш тарҳрезӣ карда шудааст.

1.1. Маълумот дар бораи ҳузворишҳо ва зикри онҳо дар гурӯҳи забонҳои эронӣ. Ин фасл фарогири се зербанд буда, масъалаҳои назариявӣ марбут ба Ҳ-ҳо, аз ҷумла шарҳи Ҳ-ҳо, зикри онҳо дар забонҳои қадиму миёнаи эронӣ, сарчашмаҳои иттилоъдиҳандаи ин гурӯҳи унсурҳои луғавиро фаро гирифтааст.

1.1.1. Маълумот дар бораи ҳузворишҳо ва омилҳо пайдоиши онҳо. Дар мавриди истилоҳи «Ҳ» ва «З»-у «П» дар осори илмӣ андешаҳо мавҷуданд ва баъзан дар байни чунин пиндорҳо ихтилофи назар ҳам ҳаст. Ҳ-ҳо баъди қатъ шудани суннати тарҷума ва анҷоми корҳои дабири бо забони оромӣ дар дарбори Ашкониён, асосан, дар матнҳо боқӣ монданд ва бештар аз ҳама дар луғатномаҳо. Ф-ҳо воситаи муҳимми интиқолдиҳандаи сарватҳои луғавӣ буда, бе шак зимни китобату тадвин ғалатхониву ғалатнависӣ рух медиҳад.

1.1.2. Қайдҳо оид ба зикри ҳузворишҳо дар гурӯҳи забонҳои миёнаи эронӣ. Ҳ-ҳо бештар аз ҳама дар забони портӣ ва порсии миёна маҳфуз мондаанд. Миқдори андаки ин дастаи луғатҳо дар матнҳои суғдӣ низ дучор меоянд.

А.Деххудо доир ба сабти Ҳ-ҳо дар матнҳои суғдӣ чунин навиштааст: «Хатти суғдӣ хатте аст, ки муктабас аз хатти оромӣ ва дар он ҳузвориш ба кор меравад, аммо иддаи ин ҳузворишҳо андак аст»²⁹.

1.1.3. Зикри ҳузворишҳо дар сарчашмаҳои вожашиносӣ. Доир ба Ҳ-ҳо дар сарчашмаҳо маълумот гуногун аст. Маъхазҳои асосӣ дар зикри Ҳ-ҳо луғатномаҳо маҳсуб меёбанд. Ҳамчунин дар сарчашмаҳои дигари вожашиносиву луғатнигорӣ доир ба ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ маълумот оварда шудааст. Чунончи, С. Урён доир ба истифодаи ин истилоҳ аз ҷониби Ибни Надим бо иқтибос аз гуфтаи худӣ ӯ чунин менависад: «Нахустин касе, ки ба истилоҳи «ҳузвориш» ишора карда, Муҳаммад ибни Исҳоқ маъруф ба «Ибни Надим» аст...»³⁰.

Профессор Д. Саймиддинов низ дар ин маврид маълумот дода, истифодаи истилоҳи Ҳ-ро бори аввал аз ҷониби Ибни Надим меҳисобад. Ҳамчунин, тибқи иттилои ҳамин муҳаққиқ, ин истилоҳ барои ифодаи наздик ҳазор калимаи сомиасл, ки тавассути сарчашмаҳо ба забони мо интиқол ёфтаанд, ба кор меравад ва дар баъзе сарчашмаҳо барои ифодаи забони паҳлавӣ низ ин истилоҳ истифода шудааст³¹.

1.2. «Бурҳони қотей» ва инъикоси ҳузворишҳо дар луғатнома. Ин фасл фарогири масоили анъанаҳои фарҳангшиносии форсӣ, марҳилаҳои он ва маҳфузмонии Ҳ-ҳо дар сарчашмаҳо, аз ҷумла «БК», буда, дар ду зербанд матраҳ гардидааст.

1.2.1. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ ва мавқеи «Бурҳони қотей» дар ҳифзи сарватҳои луғавии забони тоҷикӣ. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дорои марҳилаҳои гуногуни инкишоф буда, дар он марҳилаҳо луғатномаҳои мухталиф таълиф гардидаанд. Марҳилаи рушди луғатнигорӣ байни асрҳои XVI-XIX шинохта шудааст. Аз рӯйи нишондоди аҳли таҳқиқ, дар ин давра ҳудуди 140 Ф ба таъби расидаанд³².

Рушди фарҳангшиносӣ дар Ҳинд ба забти ин сарзамин аз ҷониби хонадони Ғазнавиён ва густариши забону адабиёти форсӣ-тоҷикӣ дар ин кишвар марбут аст. Омилҳои асосии ба вучуд омадани луғатнигорӣ дар ин сарзамин ба бегона будани ин забон ба мардуми бумӣ ва ривож ёфтани тарҷума рабт дорад. «БК» низ аз ҷумлаи луғатномаҳои машҳурест, ки дар ҳамин марҳила (1652) таълиф гардидааст.

Дар мавриди арзиши илмии «БК» ва ҷойгоҳи он дар илми луғатшиносии форсӣ-тоҷикӣ андешаҳо гуфтаву навишта шудаанд. Ин луғатнома мукамалтарин сарчашмаи ҳифзкунандаи Ҳ-ҳо ба шумор меояд. Ҳ-ҳо нахуст дар катибаҳои сангнавиштаҳои даврони бостон ва баъдан дар маъхазҳои вожашиносиву вожашиносии сабт гардида, ба даврони баъдӣ интиқол ёфтаанд.

Лексикаи «БК» аз нигоҳи маъноӣ мавзӯи ягона набуда, қабатҳои гуногуни луғавиро фаро гирифтааст. Аз лиҳози фарогирии ин Ф аз ҳамаи луғатномаҳои қаблӣ бартарӣ дорад.

²⁹ Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. – Техрон: Маркази интишороти ва ҷопи Донишгоҳи Техрон, муқаддима, 1373. –С. 16.

³⁰ «ВП(«П»)». –С. 2

³¹ «ФҲП», –С. 24-25

³² Воҳидов А. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX [Матн] / А. Воҳидов. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2018. –С. 11.

«БК» аз 9 ғоида ва 29 гуфтор иборат буда, 20 ҳазору 211 вожаву ифода ва таркибро дар бар мегирад³³.

«БК» аз ҷумлаи беҳтарин Ф-ҳои форсӣ-тоҷикӣ маҳсуб гардида, бо фаро гирифтани теъдоди зиёди вожаву ифодаи аслии тоҷикӣ дар ҳифз ва интиқоли чунин гурӯҳҳои луғавӣ нақши муҳим гузоштааст. Мураттибони китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ишора кардаанд, ки саҳми М. Бурҳон дар ҷамъоварии луғоти хоси форсӣ калон аст ва агарчи аз лиҳози миқдор баробар бо «Кашф-ул-луғот» аст, «БК» дар ҳифзи вожаҳои асли аз ин Ф арзишмандтар мебошад³⁴.

1.2.2. **Ҷойгоҳи «Бурҳони қотей» дар сабт ва интиқоли ҳузворишҳо.** Мавқеи «БК» дар ҳифзи Ҳ-ҳо бузург аст. Ягона маъхазе, ки доир ба Ҳ-ҳои бозмондаи оромӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ пас аз «ФЧ» нисбатан маълумоти комил медиҳад, «БК» мебошад. Дар ин маврид профессор Д. Саймиддинов ишора кардааст, ки «аз муаллифони фарҳангномаҳои форсӣ бори нахуст ҳузворишҳоро муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» таҳти номи луғати Занду Позанд ва Васто (Авесто) гирдоварӣ кардааст ва баъдан муаллифи «БК» ин калимотро аз Хусайни Инчу ҳамчун луғоти кӯҳани форсӣ иқтибос намудааст»³⁵.

Ба ин гуфтаи муҳаққиқ ҳамин нуктаро илова кардан ба маврид аст, ки муаллифи «БК» баробари аз «ФЧ» иқтибос гирифтани гурӯҳе аз Ҳ-ҳо худ низ онро такмил додааст ва натиҷа ин шудааст, ки теъдоди Ҳ-ҳо дар ин луғатномаҳо афзун аз «ФЧ» аст.

Доир ба теъдоди Ҳ-ҳо ва асолату решаи онҳо, инчунин мавридҳои сахван Ҳ пиндошта шудани онҳо низ баёни андеша шудааст.³⁶ Аз рӯи маълумоти Д. Саймиддинов, миқдори Ҳ-ҳо дар «БК» ва мулҳақоти он 278 вожа аст, ки бо тартиби алифбо якҷо бо луғоти дигари форсӣ оварда шудааст³⁷.

1.3. **Ҳузворишҳои марбут ба хӯрок, нӯшиданӣ ва даво.** Лексикаи «БК» низ чун дигар сарчашмаҳои фарогири сарватҳои луғавӣ дорои қабати гуногуни луғавӣ буда, вожаву ифодаҳои марбут ба хӯроку нӯшиданӣ аз қабали онҳоянд. Масалан, М.Бурҳон доир ба Ҳ-и *ломон* овардааст: «**Ломон...** ба забони «Занд»-у «Позанд» *нонро* гӯянд ва ба арабӣ **хубз** хонанд; ва ба маънои *лофу газоф* ҳам ба назар омадааст»³⁸.

М.Муин ба Ҳ будани ин воҳиди луғавӣ ишора карда, дар сарчашмаҳо ба гунаҳои **lāmān, lnāmā** сабт шудани онро таъкид кардааст³⁹. Аз байни луғатнигорони баъдӣ ҳамчун Ҳ ба қор рафтани *ломонро* танҳо А.Деххудо бо таъя ба «БК» зикр кардааст⁴⁰.

Дар ин фасли рисола Ҳ-ҳои *шимашк, нашок, буброла* низ матраҳ шудаанд.

1.4. **Ҳузворишҳои марбут ба аломату хусусият ва мазза.** Намунаи ин навъи Ҳ **радко** (رذكو) аст, ки дар «БК» ба маънои *рост ва дуруст* зикр гардидааст⁴¹. Тибқи қайди бархе фарҳангнигорон, асли калима аз **родако** аст ва гунаи қадимаш **râdakâ** ва муродифи паҳлавияш **râst** аст⁴². Бо таъя ба овонавишти гунаи қадими ин Ҳ метавон гуфт, ки он бо вожаи **рост** рабти шакливу овой надорад, зеро вожаи **рост** аз решаи **reg, rēgtos, rog, rg**-и забон-асоси фарзии хиндуаврупой буда, дар авестой ба гунаҳои **razaeiti, raz**, дар порсии бостон – **râsta**, дар паҳлавӣ – **râst** дучор меояд⁴³.

³³ «БК», ҷ. 1. –С. 4.

³⁴ Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: иборат аз ду қисм. Қисми 1 / Лексикология, фонетика, морфология. – Душанбе: Маориф, 1982. –С. 65.

³⁵ «ФҲП», –С. 26-27.

³⁶ «ВП(«П»)». –С. 3.

³⁷ «ФҲП», –С. 26.

³⁸ «БК», ҷ. 3. –С. 53.

³⁹ «БК», М.Муин, ҷ. 3. –С. 1881.

⁴⁰ Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 ҷилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, ҷ. 13, 1377. –С. 19564.

⁴¹ «БК», ҷ. 2. –С. 66.

⁴² «БК», М.Муин, ҷ. 2. –С. 944; Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 ҷилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, ҷ. 8, 1377. –С. 11991.

⁴³ Кошонӣ М. О. Фарҳанги решаҳои хиндуаврупойи забони форсӣ. [Матн] / М. О. Кошонӣ. – Исфохон, 1384. –С. 298.

М.Бурҳон маънои Ҳ-и **салиш**-ро *бад* ва *забун* шарҳ додааст⁴⁴. Тибқи ахбори С.Урён, ин моддаи луғавӣ дар матнҳои сурёни ба гунаи **saryā**, дар матнҳои оромии яҳудӣ – **siṛyā**, дар арабӣ – **شَر** (**šarr**) ва дар матнҳои позанднависӣ – **səliš** дучор омада, дар овонавишт ба шаклҳои **səllniš**, **šlā**, **šlā**, **šlā**, **sališ** хонда шудааст⁴⁵.

Чунин тарзи пажухиш дар нисбати Ҳ-ҳои **атут**, **арик**, **басим**, **бетона**, **папара**, **пирорин**, **чех**, **руббо**, **зубо**, **зайин** ва **хусруб** низ пеш гирифта шудааст.

1.5. **Ҳузворишҳои марбут ба ҳаракату ҳолат**. Дар хусуси аҳаммияти «БК» дар шинохти Ҳ-ҳо муҳаққиқони самти таърихи забон Г.Ҷўйборӣ ва Ҳ.Наврӯзӣ навиштаанд, ки «бисёре аз хонишҳои муаллифи «Бурҳони қотеъ», яъне Муҳаммадхусайн Халафи Табрэзӣ, бо хонишҳои имрӯзӣ ҳузворишҳо, ки бар асоси равишҳои ҷадиди забоншиносӣ ва пас аз рамзкушоии хатти паҳлавӣ анҷом шудааст, мунтабиқ аст. Бар ҳамин асос яке аз манобеи ирқои хатшиносони паҳлавӣ «Бурҳони қотеъ» будааст»⁴⁶.

Вожаҳои ифодакунандаи ҳаракату ҳолат дар Ф-ҳо маъмулан дар шакли масдар оварда шуда, чунин низомии ташреҳ дар «БК» низ риоя шудааст. Дар баробари ин, зимни шарҳи баъзе калимаҳо аз ҷониби муаллифи луғатнома шакли тасрифияшон низ нишон дода шудааст.

Дар ҷараёни таҳқиқи ин гуна вожаҳо муайян гардид, ки аз байни онҳо Ҳ-ҳои марбут ба феъл 48 ададро дар бар мегиранд: **удурдан**, **чамитунитан**, **рабрунитан**, **ачдарунитан**, **аркунитан**, **пазпунитан**, **астарунитан**, **анотунтан**, **антунитон**, **бадмимум**, **башрунитан**, **пасонитан**, **таблунитан**, **татрунитан**, **такрунитан**, **ҷотунитан**, **ҷосунитан**, **ҷагрунитан**, **ҷусбунитан** ва монанди инҳо.

Аксари калимаҳо, аз қабили *абрунитан* - *abrōnitān*, *башрунитан* - *bashrunitān*, *мавитунитан* - *mavitunitān* ... бо иловаи пасванди **-итан** ва чанде дигар ба монанди *таблунитан* - *tablunistan*, *кимунитан* - *kimunistān*, *кехунитан* - *kehunistān* бо пасванди **-истан** сохта шудаанд. Тибқи иттилои олимони Г.Ҷўйборӣ ва Ҳ.Наврӯзӣ, ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ ба гурӯҳи Ҳ-ҳои омехта дохил шуда, бахши аввали вожа, ки асосиву мустақилмаъност, оромӣ ва қисмати дуҷуми он, ки унсурҳои сарфию нахвӣ ҳастанд эронисл мебошад⁴⁷.

Дар диссертатсия бо назардошти хусусиятҳои диққатҷалбкунандашон Ҳ-ҳои мавриди баррасӣ ба панҷ гурӯҳ: Ҳ-ҳои феълии ифодакунандаи самтҳои ҳаракат (*сазитунитан* «рафтан»); ҳолати инсон (*бадмимум* «тарсидан, рамидан»); ҳаммаъно (*пазпунитан* ва *добунитан* «додан»); дар шакли тасрифӣ мустаъмал (*ҳаҷнам* «медихам»); Ҳ-ҳои дар ду шакл: масдарӣ ва тасрифӣ мустаъмал (*ачдарунитан* «даравидан» ва *ачдарунмед* – «бидаравед») ҷудо карда шудаанд.

1.6. **Ҳузворишҳои марбут ба мафҳуми замон**. Ҳ-ҳои марбут ба замон низ дар луғатномаи мавриди омӯзиш айни ҳамин хусусиятро зоҳир кардаанд. М.Бурҳон маънои Ҳ-и **татро**-ро *тобистон* шарҳ додааст⁴⁸, М.Муин овонавишти онро ба гунаи **tat(a)rā** забт намуда, муодили паҳлавияшро **hamîn** ба маънои *тобистон* нишон додааст⁴⁹, С.Урён ҳарфнавишти вожаро ба гунаи **TTLA** ва овонавишташро ба шакли **hamîn** нишон дода таъкид мекунад, ки реша ва иштиқоқи он дар забонҳои соми номаълум аст⁵⁰, дар «ФҲП» ҳарфнавишти вожа бо андак фарқ дар шакли **TTR** зикр шудааст, аммо дар навишти паҳлавӣ ҳар ду сарчашма ҳамгунанд (**تترو**). Д. Саймиддинов овози охири навишти паҳлавии калимаро дар ҳарфнавишт сарфи назар кардааст ва ба ҷойи ҳарфи «L» ҳарфи «R» овардааст⁵¹.

⁴⁴ «БК», ҷ. 2. –С. 169.

⁴⁵ «ВП(«П»)». –С. 464.

⁴⁶ «Баррасии луғати ҳузворишӣ...». –С. 151.

⁴⁷ «Баррасии луғати ҳузворишӣ...». –С. 147.

⁴⁸ «БК», ҷ. 1. –С. 272.

⁴⁹ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 470.

⁵⁰ «ВП(«П»)». –С. 477.

⁵¹ «ФҲП». –С. 83.

Дар диссертатсия **Ҳ-ҳои асвар, распинан, зараҳпеч, шутон, моҳир** ва ҳамез низ таҳлил гардида, бурду бохти муаллифи «БҚ» дар зикри **Ҳ-ҳо** ошкор карда шудааст.

1.7. **Ҳузворишҳои марбут ба мафҳумҳои маънӣ.** Ин гурӯҳи калимаҳо аз лиҳози миқдор пас аз **Ҳ-ҳои мансуб ба феъл** дар ҷойи дуҷум қарор дошта, аксар барои ифодаи мафҳумҳои маъноӣ марбут ба оину ниёиш ва тафаккуру андеша истифода шудаанд. **Зупа** намунаи ин гуна **Ҳ** буда, дар **Ф** он қарз шарҳ ёфтааст⁵². С.Урён ҳарфнавишти воҷаро ба тариқи **ZWP(M)E** нишон дода таъкид кардааст, ки «ин ҳузвориш ва низ ҳузвориши **ZBA** ба маъноӣ «нома» ҳар ду дорои вачҳи иштиқоқи муштарақанд, лизо Нюберг ин ҳар ду ро «вом» маънӣ кардааст»⁵³.

Ба қатори ин навъи **Ҳ-ҳо** инчунин **андоча, потипрос, пайтом, ҷўчин, заматро, сиргуто, сиргутон, субаро, кайшманд, гадмин, вичориш, вандо, овушт, ҳирнез, хеб, шузу** мансубанд.

1.8. **Ҳузворишҳои марбут ба дину оин.** Вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ дар байни дигар гурӯҳҳои луғавӣ мавқеи муҳим доранд ва аз вижагиҳои зиёд бархурдоранд. Баъзе вожаҳои зикршуда як маъноро ифода карда, чанде дигар дорои якчанд маъно ҳастанд. Аз ин ҷиҳат воҳидҳои луғавии мазкур ба ду даста ҷудо карда шуда, мавриди баррасӣ қарор дода шуданд. Ба гурӯҳи якум **шўлман, насиман, мадунех, яштан, Яҳон** дохил карда шуданд ва ба гурӯҳи дуҷум вожаҳои **дарун, дастур, Дайбамехр** мансубанд. Ин ҷо ҳамчун намуна аз ҳар ду навъи **Ҳ** яқадди ро шарҳ додан кофист, зеро **Ҳ-ҳои дигар** низ дорои ҳамин гуна вижагӣ мебошанд.

Шўлман-ро муаллифи «БҚ» *дўзах* эзоҳ додааст⁵⁴, М.Муин ҳарфнавишти онро ба гунаи **sholmn** ва овонавишти паҳлавияшро ба шакли **dōzhaxv** зикр кардааст⁵⁵, Д. Саймиддинов онро ба гунаи **Š'LN** ҳарфнавишт ва овонавишташро **dōzahw** қайд кардааст⁵⁶. С.Урён овардааст, ки ин вожа дар забони ибрий ба гунаҳои **šāōl, š'ol, š'ol** истифода шуда, дар забони оромии бостон ба гунаи **š'ol**, дар ошурӣ – **šu-alu**, дар сурёни – **šyōl** ва дар матни «П» – **šāōllnman** сабт шудааст⁵⁷.

Дар диссертатсия ҳамчунин сарчашма ва сайри **Ҳ-ҳои дарун, Дайбамехр, насиман, мадунех, яштан, Яҳон** баррасӣ шудаанд.

Боби дуҷуми диссертатсия – «**Гурӯҳҳои мавзӯӣ ва вожагонӣ-маъноӣи ҳузворишҳои**» - шомили нӯҳ фасл буда, дар онҳо **Ҳ-ҳои марбут ба номи ҳайвоноту парандагон** ва хазандагон, гиёҳу гулу дарахт, ҷою макон, номи китоб, **Ҳ-ҳои марбут ба шахс, вазифа** ва мафҳумҳои ба он вобаста, хешутаборӣ, узви бадан, воситаҳои рӯзгор ва афзори ҷанг, хӯроку нӯшиданӣ ва даво баррасӣ гардидааст. Мавриди қайд аст, ки М.Бурҳон **Ҳ-ро** бо истилоҳи «**луғати «З»-у «П»**» ёд кардааст. Вожаҳои мансуб ба «**З»-у «П»**» ё худ **Ҳ**, ки тавассути **Ф-ҳо** то мо омадаанд, дар забоншиносии тоҷик омӯхта нашудааст, шояд бино ба дастрас набудани сарчашмаҳо муҳаққиқон ба ин самти таҳқиқ тавачҷуҳ накардаанд.

2.1. **Ҳузворишҳои марбут ба номи ҳайвоноту парандагон ва хазандагон.** Дар **Ф-и мавриди омӯзиш 20 Ҳ** мавҷуд аст, ки номи ҳайвонот ва мафҳумҳои ба он марбутро ифода мекунад. **Ҳ-ҳои дар ин бахш баррасишаванда** номи ҷаҳорпоёни хонагӣ, кӯҳӣ, даранда, паранда ва хазандагонро фаро мегиранд. Аз лиҳози теъдод **Ҳ-ҳои марбут ба ҷаҳорпоёни хонагӣ** имтиёз доранд. Чунончи, **Ҳ-и рамаго** аз ҷониби М.Бурҳон дар ифодаи мафҳуми *аспи модийн* ба кор рафтааст. Дар «Фарҳанги Амид» низ ба ин маънӣ омада, бо ихтисори садоноки «а»-и ҳиҷоӣ дуҷум ба гунаи **рамго** зикр шудааст⁵⁸. С.Урён ин воҷаро аз **Ҳ-и**

⁵² «БҚ», ҷ. 2. –С. 210.

⁵³ «ВП(«П»»)-С. 259.

⁵⁴ «БҚ», ҷ. 2. –С. 238.

⁵⁵ «БҚ», М.Муин, ҷ. 3. –С. 1311.

⁵⁶ «ФҲП». –С. 68.

⁵⁷ «ВП(«П»»)-С. 59.

⁵⁸ Амид Ҳ. Фарҳанги форсии Амид [Матн] / Ҳ. Амид. Иборат аз се ҷилд. – Техрон: Амири Кабир, ҷ. 2, 1381. –С. 1251-1252.

ЛМКА ҳисобида, бар он назар аст, ки «ин вожа, эҳтимолан, дар тамоми забонҳои сомӣ дохил аст ва бояд бо вожаи форсии миёна: **gam, gama** мутобик бошад». Зикр мешавад, ки ин Ҳ дар арабӣ ба гунаи **g³māk**, дар сурёни ва оромӣ – **ramkā** ва дар матни «П» – **gəmakā** омадааст⁵⁹.

Дар баъзе маврид ду ё зиёда Ҳ-и дар «БК» тазакурёфта дар баёни як мафҳум ба кор рафтаанд, ки вижагиҳои чунин моддаҳои луғавӣ дар фасли муродифот матраҳ хоҳад шуд. Ин ҷо чун намуна аз Ҳ-ҳои *кил* ва *гуна* ёдовар мешавем, ки барои ифодаи мафҳуми *гӯсфанд* омадаанд⁶⁰. Вожаи нахуст аз Ҳ-и **КЛҮА** буда, дар матнҳои позанднависӣ ба гунаи **karḡa** мазкур аст⁶¹.

Муҳаққиқ А.Каримов ҳарфнавишти Ҳ-и *гунаро* дар шакли **GDLLN** нишон додааст⁶².

Дар диссертатсия Ҳ-ҳои *кутино*, *говид*, *ангутин*, *бонбарбито*, *бартибо*, *зазрунатирибо*, *татмато* ва монанди инҳо низ баррасӣ гардида, гардиши онҳо дар забонҳои оромии яҳудӣ, оромии императорӣ, палмирий, сурёни нишон дода шудааст.

2.2. Ҳузворишҳои марбут ба гиёҳу гулу дарахт. Теъдод аз Ҳ-ҳои «БК»-ро калимаҳои марбут ба гиёҳвожаҳо ва мафҳумҳои ба он вобаста дар бар гирифтаанд. Агарчи вожаҳои марбут ба гулу гиёҳ ва дарахтон дар мақолаҳои илмӣ алоҳида ва рисолаҳо тадқиқ шудаанд, фарогири кулли вижагиҳои онҳо нест. Хосса, Ҳ-ҳои марбут ба гиёҳу дарахтон дар «БК» ба риштаи таҳқиқ кашида нашудаанд. Яке аз ин гуна Ҳ-ҳо *базро* аст. Ин вожа дар Ф-и мавриди омӯзиш ба чунин тарз нигошта шудааст: «**Базро** – бар вазни **сафро**; ба луғати «Занд»-у «Позанд» *тухми зироатро* гӯянд мутлақан, яъне ҳар чиз, ки ба чихати хӯрдани ҳайвонот кошта шуда бошад»⁶³. Бино ба маълумоти М.Муин, ин воҳиди луғавӣ аз Ҳ-и **bāzrag** буда, муодили форсияш **tōxm** аст. Гуфта мешавад, ки ин Ҳ бо вожаи арабии **базр** (بزر) ҳамреша аст⁶⁴. А.Каримов Ҳ-и мазкурро дар ҳарфнавишт ба шакли **BZR[>]К** зикр кардааст⁶⁵.

Дар ифодаи мафҳуми *дарахт* дар «БК» Ҳ-и *шаҷоро* дучор гардид⁶⁶. Тибқи иттилои М.Муин, ин вожа аз Ҳ-и **shajarāy** буда⁶⁷, бо вожаи паҳлавии **draxt** муродиф аст. А.Каримов Ҳ-и мазкурро ба гунаи **ŠGR[>]** ҳарфнависӣ кардааст⁶⁸.

Чунин низомии таҳлил дар мавриди Ҳ-ҳои *анибо*, *дакниё*, *шимашидар*, *канё*, *гияҳо*, *маг*, *варто* низ риоя шудааст.

2.3. Ҳузворишҳои марбут ба чою макон. Байни Ҳ-ҳои дар «БК» зикршуда вожаҳои марбут ба чою макон мавқеи муҳим доранд. Чунин Ҳ-ҳо номи мавзеъ, ҷой, маҳал ва ибодатгоҳҳои ифода кардаанд. Ҳ-и **арто** дар Ф-и мавриди омӯзиш дар ифодаи мафҳуми *замин* ба кор рафтааст⁶⁹. М.Муин овонавишти ин вожаро ба гунаи **ar(a)tā** нишон дода, ба Ҳ будани он ишора кардааст ва муодили паҳлавияшро **zamik** ва арабияшро **арз** (ارض) зикр намудааст⁷⁰. Ин вожа дар финиқӣ ба гунаи **ʿrs**, дар ошурий – **irsitu**, дар оромӣ – **ʿeraš**, дар матни «П» – **artā** истифода шудааст⁷¹. Д. Саймиддинов ин вожаро дар ҳарфнавишт ба

⁵⁹ «ВП(«П»)). –С. 109.

⁶⁰ «БК», ҷ. 2. –С. 394; ҷ.3, с.44.

⁶¹ «ВП(«П»)). –С. 111-112.

⁶² Каримов А. Луғати идеограммаҳои паҳлавӣ [Матн] / А. Каримов. Дастури методӣ барои студентон. – Душанбе, 1983. –С. 10. (Минбаъд: «ЛИП»)

⁶³ «БК», ҷ. 1. –С.175.

⁶⁴ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 273.

⁶⁵ «ЛИП». –С. 13.

⁶⁶ «БК», ҷ. 2. –С. 212.

⁶⁷ «БК», М.Муин, ҷ. 3. –С. 1255.

⁶⁸ «ЛИП». –С. 27.

⁶⁹ «БК», ҷ. 1. –С.76.

⁷⁰ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 96.

⁷¹ «ВП(«П»)). –С. 47-48.

гунаи 'RT' ва дар овонавишт ба гунаи **zamîg** нишон додааст⁷². А.Каримов ин Ҳ-ро дар ҳарфнавишт ба гунаи ⁷³RT зикр кардааст⁷³.

Ҳ-и **аркиё** дар «БК» ба маънои *ҷӯйи об* шарҳ дода шудааст⁷⁴. М.Муин овонавишти онро ба гунаҳои **arkuā**, **arkîā** зикр кардааст ва муодилашро вожаи паҳлавии **убу** ҳисобидааст⁷⁵. Д. Саймиддинов ҳарфнавишти онро ба гунаи **HRKY'**, овонавишташро **јбу**⁷⁶, С.Урён ҳарфнавишташро **HLKYA**, овонавиштро **јб(у)** зикр намудааст⁷⁷, А.Каримов ҳарфнавишти ин Ҳ-ро ба шакли **HRQY'** нишон додааст⁷⁸.

Муаллифи «БК» дар баъзе мавридҳо дар нишон додани ин гурӯҳи Ҳ-ҳо низ ба иштибоҳ роҳ додааст. Масалан, М.Бурҳон **кӯпро** Ҳ ба шумор оварда, маънояшро «кӯҳ» шарҳ додааст ва муродифи арабияшро **чабал** ҳисобидааст⁷⁹, дар ҳоле ки он шакли таҳаввулэфтаи **kaufa**-и порсии бостон аст.

Дар диссертатсия Ҳ-ҳои **дамо**, **арбито**, **аршиё**, **бафкин** ва **шатан** низ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

2.4. Ҳузворишҳои марбут ба номи китоб. Дар ин бахш қайд гардидааст, ки маҳаки асосии диссертатсияро истилоҳи «З»-у «П» ташкил дода, таъкид шудааст, ки зери мафҳуми «З»-у «П» Ҳ-ҳои бозмондаи забони оромӣ дар назар дошта шудааст, ки тавассути сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла Ф-ҳо то мо расидаанд. Муаллиф зарур ҳисобидааст, ки дар гузаштаи фарҳангии мо ҳамчун ифодакунандаи номи китобҳои чудогона будани «З»-у «П»-ро шарҳ диҳад. Муаллиф бо таъя ба қайд ишораҳои дар фарҳангхномаҳои асримиёнагӣ ва назари муҳаққиқони имрӯза «З»-у «П»-ро ба риштаи таҳлил кашидааст. Аз таҳлил ба бардоште расидааст, ки «БК» ҳамчун сарчашмаи муҳимми лексикографӣ барои ҳифзи воҳидҳои луғавии «З»-у «П», ки номи китобҳои арзишманди ниёғони мо маҳсуб меёбанд, нақши муҳим бозидааст.

2.5. Ҳузворишҳои марбут ба кайҳоншиносӣ. Микдори Ҳ-ҳои марбут ба кайҳоншиносӣ дар Ф хеле кам аст, аммо бо назардошти вижагиҳои назаррас ва арзишҳои илмии онҳо дар фасли алоҳида Ҳ-ҳое мисли **анҳубо**, **рабзабо** ва **камриё** баррасӣ шудаанд. **Анҳубо** дар «БК» номи ситораи Муштарӣ, **рабзабо** маънои *хуршед*, **камриё** маънои *моҳтоб*⁸⁰-ро доштааст.

2.6. Ҳузворишҳои марбут ба номи шахс, вазифа ва мафҳумҳои ба он вобаста. Дар ин фасл вожаҳои исми шахс, вазифа ва мафҳумҳои ба он рабтдоштаи дар «БК» тазакурёфта бо таъя ба луғати «З»-у «П» мавриди шарҳу баррасӣ қарор гирифтаанд. Лозим ба ёдоварист, ки аксари чунин Ҳ-ҳо дар шоҳаи сомии забонҳои афроосиёӣ, аз ҷумла арабӣ ба гунаи вижа пойдор мондаанд. Сабаб ин аст, ки дар осори порсии миёна дар вазифаи Ҳ калимаҳои яке аз забонҳои гурӯҳи шимолӣ-ғарбии сомӣ - забони оромӣ мавриди истифода қарор дошт. Чунончи, Ҳ-и **шарито** дар «БК» ба маънои *подшоҳ* омадааст⁸¹. Дар Ф-ҳои «О», «НА» ва «Л» низ вожаи мавриди назарро ба ҳамин маънӣ шарҳ додаанд⁸².

Бино бар иттилои С.Урён, Ҳ-и мазкур дар забони арабӣ ба гунаи **šalat > šallit**, дар орои сурёӣ – **šalit, šalat**, дар ошурӣ – **šalātu**, дар набатӣ – **šlt**, дар оромии китоби муқаддас, оромии императорӣ, оромии яҳудӣ – **šallitā** ва дар матнҳои позанднависӣ –

⁷² «ФҲП». –С. 73.

⁷³ «ЛИП». –С. 11.

⁷⁴ «БК», ҷ. 1. –С. 82.

⁷⁵ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 108.

⁷⁶ «ФҲП». –С. 73.

⁷⁷ «ВП(«П»)». –С. 66.

⁷⁸ «ЛИП». –С. 11.

⁷⁹ «БК», ҷ. 1. –С. 407.

⁸⁰ «БК», ҷ. 1. –С. 123; «БК», ҷ. 2. –С. 63; «БК», ҷ. 2. –С. 398.

⁸¹ «БК», ҷ. 2. –С. 217.

⁸² Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 ҷилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. Ҷ. 9. –С. 14251.

šarîta дучор омадааст⁸³. Маълумоти фавқ баёнгарӣ он аст, ки воҳиди луғавии баррасишуда Ҳ аст ва аз лиҳози баромади таъриҳӣ бо вожаи аслии **подшоҳ** ҳамреша нест.

Бояд гуфт, ки муаллифи «БК» ҳангоми эзоҳи Ҳ-ҳо баъзан роҳи иштибохро низ пеш гирифтааст. Аз ҷумла, дар хусуси вожаи **вахманиш** омадааст, ки ба луғати «З»-у «П» маъноӣ *шаҳси гуфтор ва кирдор ва дилу забони ӯ ба Ҳақ таоло рости дуруст* мебошад⁸⁴. **Вахманиш** аз пайвасти калимаҳои *ваҳ* ба маъноӣ *нек, хуб, беҳ* ва **маниш** - *ниҳод, тинат* созмон ёфтааст. Ин вожа дар Авесто ба гунаи **Vohumana** ва дар забони паҳлавӣ дар шакли **vahuman** ба маъноӣ *марди хушхӯйӣ хуштабъ* дучор меояд^{85,86}.

Чунин низоми таҳлил дар диссертатсия дар мавриди Ҳ-ҳои *раман, шарито, варман, кад, като, гумашун, манишиё* низ пеш гирифта шудааст.

2.7. Хузворишҳои марбут ба мафҳумҳои хешутаборӣ. Дар «БК» Ҳ-ҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ истифода шудаанд. Ин калимаҳо агарчи аз лиҳози теъдод нисбатан каманд, дорои хусусиятҳои сохториву маъноӣ назаррас мебошанд. **Банмин** аз ҷониби М.Бурҳон бо таъҷиб ба луғати «З»-у «П» ба маъноӣ *писар шарҳ гардидааст*⁸⁷. Муаллифи «О» ва Деххудо низ вожаи мавриди назарро ҳамин гуна шарҳ карда, ба луғати «З»-у «П» ишора намудаанд⁸⁸.

Таҳлил нишон дод, ки вожаи мазкур дар забони ибрӣ ба гунаи **bar**, дар сурёни – **bur**, дар оромии бостон, набатӣ ва палмирӣ – **b^ereh** истифода шуда, дар матни «П» дар шакли **binman** омадааст⁸⁹. Агар ба тарзи хониши овонависии вожа тавачҷуҳ шавад, равшан хоҳад шуд, ки зикри ин калима аз ҷониби муаллифи «БК» носоҳеҳ аст ва он бояд дар шакли **бинман** ё **бенман** хонда шавад. Дар ҳоли ба гунаи **банмин** ё **бенмин** хондан низ бояд бо ҳазфи «ё» дар шакли **بنمن** зикр гардад.

Дар фасли мазкур вожаҳои *хотмар, нишимин* низ ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд.

Дар чараёни таҳлил мавридҳои ошкор карда шуданд, ки дар хониши Ҳ-ҳо ва вожаҳои решагӣ ба омехтагӣ ва духӯрагӣ роҳ дода шудааст.

2.8. Хузворишҳои марбут ба узви бадан ва мафҳумҳои ба он вобаста. Яке аз чунин Ҳ-ҳо **учатпаман** аст, ки дар «БК» ба ин тариқ шарҳ ёфтааст: «**Учатпаман** –...ба луғати «Занд»-у «Позанд» ба маъноӣ *ангушт* бошад, мутлақан, хоҳ ангушти по ва хоҳ ангушти даст»⁹⁰. Ин Ҳ аз решаи **AWCB^(C)TE** буда, дар ибрӣ бо вожаи **šəba³**, дар оромӣ – **ʿšb^ea**, дар ошурӣ – **šibû** ифода ёфтааст. Дар матни «П» ба гунаи **hōjptaen** мазкур аст, ки он дар овонавишт ба гунаҳои **hōčatapman, hučatapman, hōjatpaman** хонда шудааст⁹¹.

Варкато Ҳ-и дигарест, ки ба луғати «З»-у «П» *устухон*-ро ифода карда⁹², дар оромӣ ба гунаи **ʿlgātā**, дар оромии императорӣ – **ʿlʿy**, дар оромии китоби муқаддас – **ʿilʿin**, дар фаластинии масеҳӣ – **ʿilʿā** ва сурёни – **ʿelʿā** зикр шуда, дар матнҳои позанднависӣ дар шакли **varkatā** сабт шудааст⁹³.

Дар мавриди таҳлили вожаҳои *ядмин, шатмин, маниш, шӯман, раро, како ва гӯбиё* низ усули баррасии фавқ риоя гардидааст.

2.9. Хузворишҳои марбут ба воситаҳои рӯзгор ва афзори ҷанг. Афзори ҷанг ва асбоби мавҷудаи рӯзгор аз васоити серистифода байни мардум маҳсуб меёбад ва табиист, ки вожаҳои ифодакунандаи ин маънӣ доираи истеъмоли васеъ доранд. Муаллифони бархе

⁸³ «ВП(«П»)», –С. 191-192.

⁸⁴ «БК», ҷ. 3. –С. 400.

⁸⁵ «БК», М.Муин, ҷ. 4. –С. 2296

⁸⁶ «Онандроч», ҷ. 7. –С. 4526.

⁸⁷ «БК», ҷ. 1. –С. 95.

⁸⁸ «Онандроч», ҷ. 1. –С. 781. Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 ҷилд. – Техрон: Маркази интишорот ва ҷопи Донишгоҳи Техрон, ҷ. 4, 1377. –С. 5034.

⁸⁹ «ВП(«П»)», –С. 183.

⁹⁰ «БК», ҷ. 1. –С. 125; «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 181.

⁹¹ «ВП(«П»)», –С. 163.

⁹² «БК», ҷ. 3. –С. 174; «БК», М.Муин, ҷ. 4. –С. 2275.

⁹³ «ВП(«П»)», –С. 147.

Ф-ҳои даврони гузашта, аз ҷумла «БК» дар ифодаи ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ ба ҷуз вожаҳои муқаррарӣ мавриди қорбасти қарор гирифтани Ҳ-ҳоро низ қайд намудаанд.

Дар диссертатсия ин гуна Ҳ-ҳо бо назардошти вижагиҳои луғавию маъноияшон ба ду даста: а) Ҳ-ҳои марбут ба асбоби рӯзгор; б) Ҳ-ҳои марбут ба афзори ҷанг дастабандӣ карда шудааст. Чунончи, М.Бурҳон дар шарҳи Ҳ-и **мизно** чунин навиштааст: «**Мизно** - ба касри аввал ва сукуни сонӣ ва нун ба алифи кашида ба луғати «Занд» *тарозу* бошад ва ба арабӣ **мизон** гӯянд⁹⁴.

Тибқи иттилои М.Муин, Ҳ-и мазкур ба гунаҳои **maznā**, **mazīnā** хонда шуда, дар паҳлавӣ бо вожаи **tarāzūk** муродиф аст⁹⁵.

Дубуро яке аз Ҳ-ҳоест, ки дар ифодаи афзори ҷанг омадааст. М.Бурҳон ин Ҳ-ро бо ишора ба луғати «З»-у «П» ба маънои *тег* ва *шамшер* шарҳ додааст⁹⁶. Ин вожа аз Ҳ-и **DWBL**⁹⁷ буда, дар овонавишт ба гунаи **dō-brāy** хонда шудааст. С.Урён бар он назар аст, ки Ҳ-и мазкур вожаи мураккаб буда, аз қисматҳои **dō** - *шумора* ва **brāy** – *лаби буранда* созон ёфтааст. Аз рӯйи нишондоди ҳамин сарчашма, ин вожа дар забони санскрит ба гунаи **bhīrnāti**, дар авестой – **brāy** ва дар матни «П» – **dōbarā** дучор омадааст⁹⁷.

Тибқи пиндори Ҳ.Наврӯзӣ ва Г.Ҷӯйборӣ, дар хониши Ҳ-и мазкур ғалат рафтааст ва гунаи дурусти он **GRBR** аст. Бино бар таъкиди онҳо, ба ҷойи ҳарфи «**g**» дар оғози калимаҳо ҳарфи «**d**» зикр шудааст⁹⁸. Агар гуфтаи муҳаққиқони фавқ ба инобат гирифта шавад, метавон тахмин зад, ки шакли зоҳирии вожа ва эзоҳи он муаллифи «БК»-ро ба тасҳиф рӯ ба рӯ кардааст.

Чунин мулоҳизарониҳо дар мавриди унсурҳои луғавии *ҷубол*, *расин*, *закӣё*, *кашубо*, *монмин* низ пеш гирифта шуда, онҳо ба ду навъ: Ҳ-ҳои аслий ва шибҳихузворишҳо (псевдоидеграммаҳо) ҷудо карда шудаанд.

Боби 3-юми диссертатсия - «**Категорияҳои луғавию маъноии хузворишҳо**» - фарогири ду фаслу ҷаҳор зерфасл буда, дар онҳо масъалаи сермаъноӣ ва муродифоти Ҳ-ҳо мавриди арзёбӣ қарор дода шудаанд.

3.1. **Хузворишҳои сермаъно**. Дар байни Ҳ-ҳои мавриди баррасӣ низ як гурӯҳ воҳидҳои луғавие ҳастанд, ки зиёда аз як маъноро ифода кардаанд. Ин гурӯҳи Ҳ-ҳо ба ду даста мансубанд: сермаъноии Ҳ-ҳо ба маънои умумӣ ва Ҳ-и сермаъноӣ дар «З»-у «П» маънои махсусдошта.

3.1.1. **Сермаъноии хузворишҳои марбут ба мафҳумҳои умумӣ**. Таҳқиқи Ҳ-ҳои дар «БК» мустаъмал нишон дод, ки ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ низ чун вожаҳои маъмулӣ дар забони тоҷикӣ барои ифодаи як ё зиёда аз як маъно мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ҷиҳати фарқкунандаи ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ дар он аст, ки моддаҳои луғавии мазкур ба ҳайси Ҳ маъноҳои махсусро ифода кардаанд. Маъноҳои махсусе, ки дар «З»-у «П» зикр шудаанд, ба шарҳи маъмулии ин вожаҳо дар Ф-ҳои дигар робитаи шакливу маъноӣ надорад. **Асбунитан**, **ҷарро**, **арбуҷино**, **апурнок** ба гурӯҳи Ҳ-ҳои сермаъноӣ мафҳумҳои умумиро ифодакунанда дохил мешаванд, зеро байни маъноҳои ифодакардаи ҳар кадом вожа умумият мавҷуд аст.

Лозим ба қайд аст, ки бархе аз чунин вожаҳо Ҳ-ҳои аслий ва бархе псевдоидеограмаҳои (мисли *арбуҷино*).

Асбунитан чун Ҳ-и сермаъноӣ дар «БК» мафҳуми *дидан* ва *мушоҳида карданро* ифода карда, зимнан, ба маънои *давонидан* ҳам ба назар меояд⁹⁹. Ин вожа, тибқи ишораи дар поварақи «БК» зикргардида, бар шакли ғалат навиштаву хонда шуда, гунаи дурусташ **astōnitān** аст. Шакли паҳлавии калимаро М.Муин ба гунаи **dītan** оварда қайд кардааст, ки ин вожа дар ҳамин шакл ба маънои *дидан* дуруст буда, гунаи **давонидан** бо

⁹⁴ «БК», ҷ. 3. –С. 94.

⁹⁵ «БК», М.Муин, ҷ. 4. –С. 2002.

⁹⁶ «БК», ҷ. 2. –С. 42.

⁹⁷ «ВП(«П»)». –С. 226.

⁹⁸ «Баррасии луғавии хузворишӣ...». –С. 150-151.

⁹⁹ «БК», ҷ. 1. –С. 89.

илова шудани ҳарфи «вов» ва «алиф» пайдо шудаанд¹⁰⁰. Вожаи мазкур дар забони ибрӣ ба гунаи **ḥāzā**, оромӣ ва сурёнӣ – **ḥāzā**, дар палмирӣ, оромии бостон, оромии императорӣ, оромии китоби муқаддас, оромии яҳудӣ ва мондой – **HZY** дучор омадааст¹⁰¹. Агар ба маълумоти Ҷавҳари маънаҳои қарда шавад, вазиғаи сермаъноии вожа ҳазф мегардад. Бояд гуфт, ки вожаи баррасишуда Ҳ-и бозмондаи оромӣ буда, бо калимаи **дидан** ҳамреша нест.

Ан Ҳ-и дигари сермаъност, ки дар «БК» барои ифодаи маъноии *модар* омада, зимнан, ҳамчун ишоратҷонишини *он* – муқобили *ин* ва ифодаи фоилият (мас. *уфтону хезон*) низ истифода шудааст¹⁰². Ин вожа аз Ҳ-и **anā** сарчашма гирифта, бо унсурҳои луғавии «ê»-и паҳлавӣ ба маъноии **ин** муодил шудааст¹⁰³. Дар «ВП(«П»)» дар баёни мафҳуми *модар* Ҳ-и **AM** оварда шудааст. Ин Ҳ дар забони ибрӣ ба гунаи **ʿēm**, финиқӣ – **ʿm**, ошурӣ – **ummu**, оромӣ – **ʿēm**, **ʿimmā**, сурёнӣ – **em**, **emā** ва дар матни «П» ба шакли **am** дучор омадааст¹⁰⁴. Агар ба шарҳи вожаи **ин** дар дигар Ф-ҳо ва маълумоти дар повараки «БК» зикрҷафта таъҷибовар, ба натиҷа расидан мумкин аст, ки шояд муаллифи «БК» дар хониши ин Ҳ (**AM**) ғалат қарда бошад ва ё ин Ҳ-ро бо вожаи **ин** (Ҳ-и **anā**) омехта қарда бошад. Ба ҳар бобат, бояд дар назар гирифт, ки Ҳ-и ифодакунандаи мафҳуми *модар* **AM** аст, на **AN**.

3.1.2. Ҳузворишҳои сермаъноии дар «Занд»-у «Позанд» маъноии махсусдошта. Чанде аз вожаҳои сермаъно таҳти мафҳуми Ҳ-ҳои *сермаъноии дар «Занд»-у «Позанд» маъноии махсусдошта* матраҳ гардидаанд, зеро ин гурӯҳи Ҳ-ҳо бар замми сермаъноии маънохоеро ифода қардаанд, ки танҳо дар луғати «З»-у «П» мушоҳида мегардад.

Ҳ-и **ардам** дар «БК» мафҳумҳои *кор* ва *ҳунари ҳуб*-ро ифода қарда, дар «З»-у «П» барои шарҳи *номи сураҳои бузурги китоби «З»* омадааст¹⁰⁵.

Боб низ аз ҷумлаи Ҳ-ҳои сермаъноии мансуб ба луғати «З»-у «П» дар «БК» буда, М. Бурҳон дорой маъноҳои *шоиста* ва *дархур*, *бора*, *ҳақ*, *падар*, *дари хона* буданаширо таъкид намудааст¹⁰⁶.

Агар ба маълумоти муаллифи «БК» таъҷибовар, ҳулоса қардан мумкин аст, ки аз байни чунин вожаҳои ҳамшаклу сермаъно қорбурди **боб** ба маъноии *падар* Ҳ ҳисоб меёбад, аммо дар «ВП(«П»)»-и С.Урён ва «ФҲП»-и Д. Саймиддинов воҳиди луғавии мазкур ба маъноии *дар*, *дарвозаи қаср*, *дарбор*¹⁰⁷ шарҳ ёфтааст. С.Урён ҳарфнавишти воҷаро ба гунаи **ВВА** зикр қарда, гардиши онро дар забони ибрӣ ба гунаи **bābā**, аккодӣ – **bābu**, сурёнӣ – **bbʿ**, арабӣ – **باب**, мондой – **bābā** ва дар матни «П» – **babā** қайд намудааст. Дар «ФҲП» ва «ВП(«П»)» навишти паҳлавии вожаи мазкур ҳамгун бошад ҳам, дар ҳарфнавишт бо як ҳарф фарқ мекунад. Д. Саймиддинов ин Ҳ-ро дар ҳарфнавишт ба гунаи **ВВ** зикр қардааст¹⁰⁸.

Ҳ-ҳои **барвар**, **бел**, **паном**, **поло**, **чий**, **зак**, **шӯр** низ бо чунин низомии таҳлил баррасӣ гардидаанд.

3.2. Вижагиҳои муродифшавии ҳузворишҳо. Дар диссертатсия ду мавриди муродифгардии вожаҳо ба риштаи таҳлил қарда шудаанд: ҳаммаъно шудани ду Ҳ ва бо вожаҳои тоҷикиву арабӣ хусусияти муродифӣ зоҳир қардани онҳо.

3.2.1. Муродифшавии ҳузвориш бо ҳузвориш. Намунаи чунин Ҳ-ҳо **амаро** ва **басё** мебошад. Вожаи **амаро** дар «БК» *шароби ангурӣ* тафсир шудааст¹⁰⁹, С.Урён ҳарфнавишти ин воҷаро ба гунаи **НМЛА** нишон дода, ба маъноии *май* шарҳ додааст. Ин

¹⁰⁰ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 121.

¹⁰¹ «ВП(«П»)». –С. 341-342.

¹⁰² «БК», ҷ. 1. –С. 113.

¹⁰³ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 162.

¹⁰⁴ «ВП(«П»)». –С. 180, 446.

¹⁰⁵ «БК», ҷ. 1. –С. 78.

¹⁰⁶ «БК», ҷ. 1. –С. 135.

¹⁰⁷ «ВП(«П»)». –С. 56-57; «ФҲП». –С. 76.

¹⁰⁸ «ФҲП». –С. 76.

¹⁰⁹ «БК», ҷ. 1. –С. 112.

вожа дар ибрӣ ба гунаи **hemer**, дар оромӣ, палмирӣ, сурёнӣ ва мондой ба шакли **hamarā** ва дар матни «П» ба сурати **amarā** дучор омадааст¹¹⁰.

М.Муин дар хошияи «БК» овознавишти пахлавии ин вожаро ба гунаҳои **amrā**, **am(a)nā** нишон додааст¹¹¹.

Ҳ-и дигар ба маънои *раз, шароб, дарахти мав, дарахти ангур* аз лиҳози таркиби овозӣ ҳам дар забонҳои сомӣ ва ҳам дар позанднависӣ бо вожаи **амаро** наздиканд. Ин вожа (**KLMA**) дар забонҳои ибрӣ ба гунаи **kerem**, оромӣ ба шакли **karmā**, ошурӣ – **karānu** ва сурёнӣ – **kermā** дучор омадааст. Ин Ҳ дар матни «П» дар шакли **kallnmā** зикр шуда, ба гунаҳои **k(a)lmā**, **krmā** хонда шудааст¹¹².

Бо усули мазкур дар диссертатсия Ҳ-ҳои **ашу, ахлабуб, бучипо, бирбушо, зеко** низ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

3.2.2. Муродифоти хузворишҳо бо вожаҳои тоҷикӣ ва арабӣ. Дар байни вожаҳои мансуб ба «З»-у «П»-и дар «БК» сабтшуда онҳое мавҷуданд, ки муаллифи луғатнома дар баробари маънои Ҳ-ии онҳо муродифҳои тоҷикӣ ва арабияшонро низ қайд кардааст. Бо чунин вижагӣ истифода шудани Ҳ-ҳо аз назари баъзе забоншиносони тоҷик пинҳон намондааст. Чунончи, забоншинос А.Каримов феҳристи 136 Ҳ-ро зикр кардааст, ки муродифҳои пахлавӣ доранд. Аз байни чунин Ҳ-ҳо 90 ададашон дорои вожаҳои ҳаммаъноии арабӣ ҳастанд¹¹³.

Зимни омӯзиш муайян гардид, ки Ҳ-ҳои зерин бо вожаҳои ҳаммаъноии тоҷикӣ ва арабияшон нишон дода шудаанд: **абир, апро, атбо, адвой, асё, акбиё, аг, улбо, анбиман, ангуно, базуна, бисриё, бито, бино, табо, табно, талмин, тупо, тӯро, тумо, чарро, чагрунитан, чалто, чувом** ва монанди инҳо.

Бо назардошти хусусиятҳои маъноияшон ин Ҳ-ҳо ба се гурӯҳ: Ҳ-ҳои ифодакунандаи номи ашё ва муродифоти онҳо; Ҳ-ҳои мансуб ба чонишинҳо ва муродифоти онҳо; Ҳ-ҳои ифодакунандаи мафҳуми замон ва муродифоти онҳо.

Аз рӯйи хусусият ва вазифаҳои номинативиашон Ҳ-ҳои марбут ба номи ашё ва муродифоти онҳо, дар навбати худ, боз ба чунин зербандҳо ҷудо карда шуданд: гиёҳвожаҳо (Ҳ-и *аг* ва вожаи арабии *ҳинта* «гандум»), узввожаҳо (Ҳ-и *гӯбиё*, тоҷикии *забон* ва арабии *лисон*), зоонимҳо (Ҳ-и *туро*, тоҷикии *гов* ва арабии *бақар*), калимаҳои ифодакунандаи номи асбоби чангӣ (Ҳ-и *атбо*, тоҷикии *тир* ва арабии *саҳм*), фулузот (Ҳ-и *табо* ва арабии *заҳаб* «тилло»), мевачот (Ҳ-и *анбиман*, тоҷикии *ангур* ва арабии *инаб*), исми макон (Ҳ-и *бито*, тоҷикии *хона* ва арабии *байт*), исмҳои маънӣ (Ҳ-и *рос* ва арабии *тариқ*) ва исмҳои гуногун (Ҳ-и *ниро*, тоҷикии *отаиш* ва арабии *нор*; Ҳ-и *губашо*, тоҷикии *ангубин* ва арабии *асал*), муродифоти чонишинҳо (Ҳ-и *ракум*, тоҷикии *шумо* ва арабии *антум*), марбут ба мафҳуми замон (Ҳ-и *лайлиё*, тоҷикии *шаб* ва арабии *лайл*).

Дар маҷмуъ дар диссертатсия 43 адади ин гуна муродифот таҳқиқ шудаанд.

ХУЛОСА

Омӯзиш ва баррасии вижагиҳои Ҳ-ҳо дар «БК» нишон дод, ки ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ дар забоншиносӣ, хосса тадқиқи таърихи вожаву ифодаҳо, дорои аҳаммият ва мавқеи муайян мебошанд. Таҳлили амиқи моддаҳои луғавии мазкур дар гиреҳкушоии масоили муҳимми марбут ба таърихи вожаҳои арабиву тоҷикӣ, сайри онҳо дар даврони мухталиф ва вурӯдашон аз забонҳои ғайр мусоидат хоҳад кард.

Таҳлили корбурди Ҳ-ҳо дар «БК», усулҳои шарҳу тафсири онҳо моро ба бардоштҳои зерин овард:

1. «БК» сарчашмаи муҳимми маҳфуздорандаи Ҳ-ҳо маҳсуб гардида, он баҳри ифшоии асрори ин дастаи унсурҳои луғавӣ мусоидат хоҳад кард. Арзиши ин луғатнома дар ҳифзу

¹¹⁰ «ВП(«П»)». –С. 93.

¹¹¹ «БК», М.Муин, ҷ. 1. –С. 161.

¹¹² «ВП(«П»)». –С. 91.

¹¹³ «ЛИП». –С. 38-43.

нигоҳдорӣ ва интиқоли вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошад. «БК» ягона луғатномаест, ки пас аз «ФЧ» Ҳ-ҳои бозмондаи оромиро ба таври нисбатан комил фаро гирифтааст. Берун аз Ҳ-ҳо низ аксари муҳаққиқон бартариати Ф-и мазкурро дар миқдоран имтиёз доштани вожаҳои аслии тоҷикӣ медонанд.

2. Баъзе аҳли таҳқиқ «БК»-ро дар надоштани асноди шоҳид барои эзоҳи моддаҳои луғавӣ камарзиш донидаанд. Бояд гуфт, ки, воқеан, набудани шоҳид барои дақиқияти маонии унсурҳои шарҳшаванда мушкилӣ пеш меорад. Агар асноди шоҳид мебуд, муайян намудани гардиши моддаҳои луғавӣ, аз ҷумла Ҳ-ҳо низ барои мо низ осонтар мешуд ва имкони бештари муайян кардани дараҷаи қорбурди Ҳ-ҳо дар осори хаттӣ пайдо мешуд, аммо бо назардошти ҳаҷми Ф ва теъдоди унсурҳои луғавии дар он шарҳшуда, инчунин сарвати бузурги луғавии он, интиқоди муаллиф дар набудани шоҳид ва кам донистани арзиши Ф чандон ба инсоф наздик нест, зеро дар бузургтарин луғатномаҳои тоҷикӣ, аз ҷумла «Л»-и А.Деххудо, «ФФ»-и Муин, «ФФА», «Фарҳанги ҷомеи форсӣ» («О»), «ФЗТ» ва чанде дигар дар шарҳи унсурҳои аслии тоҷикӣ, хосса воҳидҳои луғавии таърихиву кӯхнашуда ба «БК» таъя гардида, он ба унвони сарчашма нишон дода шудааст.

3. Ҳ-ҳо низ дар гузашта як ҳиссаи захираи луғавии забони ниёгонамон ба шумор рафта, омӯзиш ва баррасии онҳо дар гиреҷкушоии мубрамтарин масоили забоншиносӣ, аз ҷумла таърихи пурпечутубу рангини забони тоҷикӣ мусоидат хоҳад кард.

4. Дар мавриди зикри Ҳ-ҳо дар луғатномаҳо бояд гуфт, ки миқдори онҳо дар Ф-ҳо гуногун аст. Як силсила Ҳ-ҳо, ки дар «БК» ҳастанд, дар Ф-ҳои дигар зикр нашудаанд ва, баръакс, онҳо, ки дар луғатномаҳои дигар ҳастанд, дар «БК» нестанд.

М. Бурҳон дар «БК» се навъи Ҳ-ҳоро зикр намудааст: а) Ҳ-ҳои асли (оромӣ); б) Ҳ-ҳои омехта; в) шибҳихузворишҳо (псевдоидеограммаҳо). Аз лиҳози миқдор Ҳ-ҳои асли нисбат ба ду гурӯҳи дигар имтиёз доранд.

Таъкидаш бамаврид аст, ки чунин дастабандӣ дар ҳуди «БК» нест. Ин гурӯҳбандӣ дар асоси маводи сарчашмаҳои иловагӣ ва осори илмӣ дар ин самт навишташуда сурат гирифт ва бояд гуфт, ки баъзе қазоватҳо дар мавриди муваффақият ва иштибоҳи муаллифи «БК» шартӣ аст. Масалан, баъзе Ҳ-ҳо, ки аз ҷониби М. Бурҳон зеро истилоҳи луғати «З»-у «П» ё забони «З»-у «П» зикр шудаасту аслан вожаи маъмулии форсӣ-тоҷикӣ, аксар муҳаққиқон ҳамчун иштибоҳи муаллифи луғатнома ҳисобиданд. Мумкин аст, ки М. Бурҳон шакли позанднависишудаи ҳамон вожаҳоро зеро истилоҳҳои луғати «З»-у «П» ё забони «З»-у «П» оварда бошад ва шояд ин мафҳумҳо комилан ба маънои Ҳ набошад. Ба ҳар бобат, аксари аҳли таҳқиқ бар ин назаранд, ки унсурҳои луғавии зеро истилоҳҳои «З»-у «П» дар «БК» овардашуда Ҳ аст ва мо низ ба ин андеша пайравӣ мекунем.

5. Дар зикри муродифи паҳлавӣ ва мансубияти забонии баъзе Ҳ-ҳо ҳангоми тафсири онҳо андешаи муаллифи «БК» аз фарҳангшиносии дигар тафовут дорад. Маъмулан, чунин духӯрагии эзоҳи Ҳ-ҳо дар тафсири М. Муин мушоҳида мешавад. А.Деххудо низ дар эзоҳи маънои Ҳ-и баъзе воҳидҳои луғавӣ назари М. Бурҳонро рад кардааст. С. Урён ва Д. Саймиддинов низ дар шарҳи чанд Ҳ эзоҳи М. Бурҳонро ғалат ҳисобиданд, ки тавзеҳоти ин духӯрагиҳо дар зеро тафсири вожаҳои атбо, боб, рабрунитан, табно, пазпунитан, кӯп, чичист ишора шудааст.

6. Як вижагии тафсири унсурҳои луғавӣ дар Ф-ҳо, аз ҷумла «БК» зикри вожаҳои ҳамвазн аст, ки дар хониши дурусти калима хеле нақши бузург дорад. Чунин низоми зикри воҳидҳои луғавӣ дар мавриди Ҳ-ҳо низ риоя шудааст. Масалан, муаллифи «БК» дар шарҳи баъзе Ҳ-ҳо қайд мекунад, ки «бар вазн ва маънии ...» ва муодили тоҷикиашро зикр мекунад.

Як силсила Ҳ-ҳо бо мувозиҳояшон низ сабт гардидаанд.

7. Вижагии дигар дар шарҳи моддаҳои луғавӣ, аз ҷумла Ҳ-ҳо истифодаи мафҳумҳои «бо фатҳи...», «бо замми...», «бо сукуни сонӣ...», «бо рои қарашат...» ва монанди инҳо аст, ки ба хониши дурусти унсурҳои луғавии кӯхан мусоидат мекунад.

8. М. Бурҳон дар чараёни зикри Ҳ-ҳо, асосан, ду роҳро пеш гирифтааст: а) танҳо Ҳ-ҳоро бо вожаҳои ҳамвазнашон меорад; б) Ҳ-ҳоро бо муродифҳояшон зикр мекунад.

Бояд гуфт, ки Ҳ-ҳо аз ҷиҳати мансубияти забонӣ модӣ, портӣ, тоҷикӣ ва арабианд. Силсилаи бештари чунин муродифҳо аз ҳисоби хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо кардани Ҳ-ҳо бо калимаҳои тоҷикиву арабӣ афзудааст.

9. «БК» дар баробари бартарият дар ҳифзи Ҳ-ҳо норасоӣ низ дорад. Яке аз иштибоҳоти асосии муаллифи «БК» ин аст, ки бо назардошти гунаи қадими вожаҳои аслии тоҷикӣ онҳоро ҳамчун Ҳ сабт кардааст.

10а. Ҳ-ҳои ифодакунандаи номи шахс ва мафҳумҳои ба он вобаста ба оину ниёш ва ходимони дин марбутанд, ки бешак ба Авестову оини зардуштӣ ва номи худи Зардушт пайванд мегиранд. Маъмулан Ҳ-ҳои ин бахш исми ҷомеъ ва ҷонишинҳои шахси роиҷа ифода кардаанд.

10б. Теъдод аз Ҳ-ҳои баррасишуда ба мафҳумҳои хешутаборӣ марбут буда, ин гурӯҳи вожаҳо ҳам дорои вижагиҳои худ мебошанд. Чунин гурӯҳи Ҳ-ҳо нисбат ба дигар гурӯҳ микдоран каманд ва аз лиҳози шакли зоҳириро маъно бо ҳам наздиканд ва шояд дар гузашта байни ҳам таъсири мутақобила дошта бошанд.

10в. Ҳ-ҳои марбут ба узви инсон низ дар «БК» мавқеи муҳим дошта, ин гурӯҳи Ҳ-ҳо аз лиҳози микдор нисбат ба дигар гурӯҳҳо имтиёз доранд ва баъзан дар сабт ва нусхабардорӣ онҳо бадхонӣ ва саҳву ғалат ҷой гирифтааст.

10г. Ҳ-ҳои марбут ба асбоби рӯзгор ва афзори ҳарбу разм низ дар байни Ҳ-ҳои мавҷуд дар «БК» ҷойгоҳи хос доранд. Ағлаби вожаҳои ин бахшро, ки дар зиндагии ҳамаҷунун инсон заруранд, асбобҳои буранда, теғ, корд ва амсоли инҳо ташкил медиҳанд.

10ғ. Ҳ-ҳои ифодакунандаи номи гиёҳ ва мафҳумҳои марбут ба он низ микдоран назаррас буда, чанде аз онҳо бо вожаҳои аслии тоҷикӣ аз лиҳози маъно ва шакл монандӣ доранд ва дар ҷанбаи маврид луғатҳои маъмулии забони тоҷикии мансуб ба гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи узв, саҳван, дар қатори Ҳ-ҳои марбут ба узв зикр гардидаанд.

10д. Аксар Ҳ-ҳои марбут ба истилоҳоти соҳаи ҷуғрофия бо вожаҳои аслии решагӣ аз ягон ҷиҳат рабт доранд. Ин гурӯҳи калимаҳо баёнгари он аст, ки ҳанӯз дар гузаштаи дур забони тоҷикӣ дар баробари забони муошират, адабиёт, санъат, фарҳанг ва ҳунар будан, забони илм ҳам будааст. Осори иддае аз чунин Ҳ-ҳо имрӯз дар забони арабӣ ба гунаи таҳаввулҷӯфта пойдор мондааст. Баъзе Ҳ-ҳо дар Ф-ҳои муносири форсӣ ба дигар маъно зикр шудаанд ва ба маъноӣ Ҳ-ии он рабт надоранд.

10е. Ҳ-ҳои ифодакунандаи аломату хусусият низ дар «БК» бисёр буда, баъзеи онҳо аз лиҳози шаклу маъно ба вожаҳои решагӣ тоҷикӣ монандӣ доранд, вале решаашон ҷудогона аст. Бар асари тасҳифу бадхонӣ иддае аз моддаҳои луғавӣ аслии тоҷикии ифодакунандаи амалу ҳолат ба гурӯҳи Ҳ-ҳо шомил шудаанд.

10ё. Ҳ-ҳои ифодакунандаи амалу ҳолати дар «БК» зикргардида ҳам аз ҷиҳати микдор ва ҳам аз лиҳози гунаҳои корбурдашон аз дигар навъи Ҳ-ҳо фарқ карда, дар ду шакл: тасрифӣ ва ғайритасрифӣ ба кор бурда шудаанд. Аксари Ҳ-ҳои ифодакунандаи амалу ҳолат, чунонки дар аксари луғатномаҳо чунин низомӣ ташреҳ маъмул аст, дар шакли масдарӣ зикр гардидаанд. Бархе Ҳ-ҳо ба гунаи тасрифӣ дар яке аз шахсҳои шумораи танҳо оварда шудаанд. Дар шаклҳои масдарӣ ва тасрифӣ низ чанде аз Ҳ-ҳо дучор омаданд. Як вижагии зикри чунин гурӯҳи Ҳ-ҳо дар он аст, ки баъди овардани шакли масдарии Ҳ гунаи тасрифии он танҳо дар як ё ду шахс нишон дода шудааст. Масалан, агар як Ҳ ба гунаи масдарӣ оварда шавад, шакли тасрифии он дар шахси якуми шумораи танҳо ё дар шахси дуҷуми шумораи ҷамъ; шахси якум ва сеюми шумораи танҳо; шахси сеюми шумораи танҳо ва якуми шумораи ҷамъ оварда шудааст.

Хусусияти дигари ин навъи Ҳ-ҳо ҳамин аст, ки қисми асосии Ҳ-ҳо ба забони оромӣ мансуб буда, ба онҳо унсурҳои грамматикӣ тоҷикӣ ҳамроҳ шудаанд.

Дар таркиби аксари чунин Ҳ-ҳо пасванди масдарсозии эронӣасли -тан (-tan) ё -итан (-itan) ва мувозии он -истан (-istan) ҳамроҳ шудааст.

10ж. Ҳ-ҳои марбут ба замон низ бо таъсири забонҳои хешу бегона бештар ба тасҳифу тағйир дучор шудаанд.

10з. Ҳ-ҳои марбут ба мафҳумҳои маънӣ ба соҳаҳои гуногун мансуб мебошанд. Чанде аз ин воҳидҳои луғавӣ дар сарчашмаҳои марбут ба Ҳ-ҳо ба мушоҳида нарасиданд. Барои ифодаи баъзе аз ин мафҳум дар Ф-ҳои Ҳ-ӣ калимаҳои дигар истифода шудаанд.

11. Муаллифи «БК» дар мавридҳои ҳамчун моддаи фарҳанг шарҳ додани «З»-у «П» истилоҳоти мазкурро ба ҳайси тарҷума ва тафсири Авесто шарҳ додааст ва ба Ҳ будани он ишорае надорад, аммо зимни шарҳи истилоҳоти зикршуда ифодаҳои «ба луғати «З»-у «П»» ва «ба забони «З»-у «П»»-ро ба кор бурдааст.

12. Таҳлили Ҳ-ҳо нишон дод, ки вожаҳои бозмондаи оромӣ тавассути илмҳои гуногун ба забони тоҷикӣ интиқол ёфтаанд. Аз таҳлили сарчашмаҳои марбут ба Ҳ-ҳо маълум гардид, ки баъзе аз онҳо ба тағйироти кулливу ҷузъӣ дучор шудаанд ва ё бар ивазашон дигар воҳиди луғавӣ сабт гардидаанд.

13. Дар «БК» мавридҳои кам нестанд, ки муаллиф ин ё он унсурҳои луғавиро зикр карда, маънои зиёди онро ёдовар мешавад ва таъкид мекунад, ки ба яке аз маъноҳои он Ҳ ҳисоб мешавад. Ин гуна калимаҳоро мо шартан Ҳ-ҳои сермаъно номидем.

Дар байни чунин Ҳ-ҳо онҳое низ вучуд доранд, ки муҳаққиқон онҳоро бо истилоҳи «шибҳи хузвориш» ва «псевдоидеограмма» ном бурдаанд. Баъзан иддае аз вожаҳои авестоиасл барғалат чун Ҳ сабт ва ташреҳ гардидаанд. Бо эҳтимоли зиёд ин ғалат бар асари луғоти мундариҷ дар китоби «П»-ро бо вожаҳои позанднависишуда иваз кардан рух додааст.

Мавриди зикр аст, ки чанд вожаи асли ё иқтибосоти тоҷикӣ ва ё истилоҳоти мансуб ба китоби Авесто, ки дар луғатномаи мавриди омӯзиш зери мафҳуми «луғати «З»-у «П»» сабт шудаанд, бар асари бадхонӣ ва ноогоҳии котибон ва шояд худӣ муаллифи «БК» сураат гирифта бошад.

14. Дар «БК» мавридҳои аз лиҳози шакл иштибоҳ пайдо кардани Ҳ-ҳо бо вожаҳои аслии тоҷикӣ низ мушоҳида шуданд. Бояд гуфт, ки чунин унсурҳои луғавӣ шакли гуногун дошта, сарчашмашон яке аз забонҳои сомӣ аст, манбаи дувумӣ забон-асоси фарсии хиндуаврупоист.

15. Теъдод аз Ҳ-ҳои «БК» хусусияти муродифӣ доранд. Ин гурӯҳи Ҳ-ҳо аз рӯи бо калимаҳои кадом забонҳо ҳаммаъно шуданашон, ба ду даста ҷудо мешаванд: а) дар ифодаи айни як мафҳум ба кор рафтани ду Ҳ; б) дар радифи Ҳ истифода шудани унсурҳои луғавии забонҳои дигар дар баёни айни як мафҳум.

Ҳ-ҳои муродифӣ дар «З»-у «П» маънои махсусдошта ҳам аз лиҳози миқдор мавқеи муайянро соҳибанд.

Баъзе аз чунин вожаҳо маҳз дар забони «З»-у «П» хусусияти муродифӣ пайдо кардаанд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАДҚИҚОТ

Натиҷаҳои тадқиқоти мазкур дар омӯзиш ва таҳқиқи ҷанбаҳои забонии Ф-ҳо ва тадқиқи пешинаи сарватҳои луғавии забон метавонад мавриди истифода қарор гирад. Ҳамчунин натиҷаи таҳқиқот дар таҳияи маводи таълимию методӣ барои навомӯзони самти таърихи забони тоҷикӣ, бахусус омӯзиши даврони бостон ва миёнаи забонҳои эронӣ мададрасон аст.

Дар заминаи маводи луғатномаи мазкур метавон «Фарҳанги хузворишҳои «Бурҳони қотей»» омода карда, он дар ҷараёни тадриси фанни таърихи забони тоҷикӣ (даврони Ҳахоманишӣ ва Сосониён) истифода шавад.

Дар асоси натиҷаҳои пажӯҳиши мазкур метавон дар макотиби олии кишвар таълими фанҳои интиқобии «Аз таърихи таълифи хузворишҳо», «Равобити дерини забонҳои эронӣ бо гурӯҳи сомиву ҳомӣ», «Вижагиҳои фарҳангномаҳои асримиёнагӣ дар зикри хузворишҳо» курсу семинарҳои махсус сураат гирад.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶҲИ МАВЗУИ РИСОЛА

А) Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

- [1-М] Мирзозода Н. Зикри узввожаҳои мансуб ба луғати «Занд»-у «Позанд» дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2021, № 5. –С.123-127.
- [2-М] Мирзозода Н. Идеограммаҳои ифодакунандаи ҳаракату ҳолат дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон» [Матн] / Н.Мирзозода // Аҳбори ДДХБСТ. – 2022, № 2. –С.96-103.
- [3-М] Мирзозода Н. Ҳузворишҳои сермаъно дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2022, № 3. –С.87-90.
- [4-М] Мирзозода Н. Ҳузворишҳои марбут ба ҳайвонот дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Паёми Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. – 2023, № 2. –С.138-143.
- [5-М] Мирзозода Н. Сифатҳои мансуб ба «Занд»-у «Позанд» (ҳузворишҳо) дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Паёми Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. – 2023, № 4. –С.133-138. (Дар ҳаммуаллифӣ бо А.А. Ҳасанзода)

Б) Мақолаҳо дар дигар маҷаллаву маҷмуаҳои илмӣ

- [6-М] Мирзозода Н. Зикри чанд вожаи мансуб ба луғати «Занд»-у «Позанд» (ҳузвориш) ва муродифоти арабии онҳо дар «Бурҳони қотеъ» [Матн] / Н.Мирзозода // Камоли Хучандӣ (фаслномаи илмӣ-адабӣ). – Хучанд: Ношир,– 2020, № 3. –С.44-53.
- [7-М] Мирзозода Н. Баррасии хусусиятҳои синонимии ҳузворишҳо дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Забон – рӯкни тоат (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: ҶДММ «Нушбод», 2022, № 13. –С. 122-129.
- [8-М] Мирзозода Н. Воҳидҳои луғавӣи марбут ба номи шахс, вазифа ва мафҳумҳои ба он вобаста дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» [Матн] / Н.Мирзозода // Камоли Хучандӣ (фаслномаи илмӣ-адабӣ). – Хучанд: Хуросон, 2022, № 3. –С.55-60.
- [9-М] Мирзозода Н. Ҳузворишҳои марбут ба мафҳумҳои маънӣ дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Камоли – Хучандӣ (фаслномаи илмӣ-адабӣ). – Хучанд: Хуросон, 2023, № 2. –С.24-30.
- [10-М] Мирзозода Н. Идеограммаҳои марбут ба ҳайвонот дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода / Забон дорӣ, ҷаҳон дорӣ (Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ» ба ифтихори Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ, 35-солагии Истиклолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон ва 70-солагии профессори ДДХБСТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён Туғрал Сирочзода). – Хучанд: Ношир, 2023. –С.308-315.
- [11-М] Мирзозода Н. Зикри номи Авесто ва мафҳумҳои марбут ба он дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон [Матн] / Н.Мирзозода // Камоли – Хучандӣ (фаслномаи илмӣ-адабӣ). – Хучанд: Хуросон, 2024, № 2. –С.43-48.

ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АКАДЕМИКА
БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»

На правах рукописи

ТДУ - 811.222.8'373

ТКБ – 81.2 Тадж

М- 65

МИРЗОЗОДА НОИЛ МИРЗО

**СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ, ОТНОСЯЩЕЙСЯ К
«ЗАНД» И «ПОЗАНД» В СЛОВАРЕ «БУРХОНИ КОТЕЪ» МУХАММАДХУСЕЙНА
БУРХАНА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии [Phd], доктора по
специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык)

ХУДЖАНД – 2025

Диссертация выполнена на кафедре таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

Научный руководитель: **Хасанзода Абдуджамол Ашраф** - доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

Официальные оппоненты: **Гаффоров Абдушукур Одинашоевич** – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой методики начального обучения педагогического факультета Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддин Айни;

Юсуфов Абдулло Исмоилович – кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино»

Ведущая организация: Таджикский национальный университет

Защита диссертации состоится «3» июня 2025 года в «13:30» часов на заседании Диссертационного совета 6Д.КОА-067 при Институте языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (Республика Таджикистан, 734025 г. Душанбе, пр. Рудаки, 21; Email: iza.rudaki@gmail.com).

С текстом диссертации и авторефератом можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте Института языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана <https://www.izar.tj>.

Автореферат диссертации разослан « ____ » _____ 2025 года.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук

Мухамеджоджаева Р.

Список сокращений:

- «А» – «Анчуманоро»;
«БК» – «Бурҳони қотъ»;
«ВП(«П»)» – «Воҷаномаи паҳлавӣ («Позанд»)»;
«ҒЛ» – «Ғиёс-ул-луғот»;
«З» – «Занд»;
«Л» – «Луғатнома»-и А.Деххудо;
«НА» – «Низом-ул-атиббо»;
«О» – «Онандроч»;
«П» – «Позанд»;
«СС» – «Сурмаи Сулаймонӣ»;
«ТА» – «Тухфат-ул-аҳбоб»;
Ф – Фарҳангнома;
«ФЗТ» – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»;
«ФН» – «Фарҳанги Низом»;
«ФРХЗФ» – «Фарҳанги решаҳои ҳиндуаврупоии забони форсӣ»;
«ФЗТ» – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»;
«ФФА» – «Фарҳанги форсии Амид»;
«ФФ» – «Фарҳанги форсӣ»-и М. Муин;
«ФҲП» – «Фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ»;
«ФЧ» – «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»;
Ҳ – ҳузвориш.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Изучение лексического богатства языка имеет огромное значение для демонстрации его выразительности и образности и определения структуры и различных особенностей лексического состава. Таджикский язык является одним из древнейших языков мира, имеющих древнюю и богатую историю, олицетворяя в себе и определяя бытие таджикского народа на протяжении множества веков перед мировым сообществом. На протяжении своего существования таджикский язык неоднократно восхищал мир творениями выдающихся литераторов, не раз в истории подвергался гонениям и притеснению, однако не потерял своей сущности. Таджикский язык широко исследован в аспекте лексического богатства и грамматической структуры, однако отечественными или зарубежными исследователями в полной мере не установлены источники образования некоторых лексических единиц таджикского языка.

В диссертации изучены слова и словосочетания, относящиеся к лексике «Занд» и «Позанд» (далее в тексте «З» и «П») или древние арамейские слова, которые в словаре «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхона упоминаются посредством термина «хузвориши» (идеограмма).

Исследование данного вопроса актуально и целесообразно в том плане, что в таджикском языкознании еще не осуществлялось глубокое и всестороннее изучение данной группы лексики, и исследуемая лексическая группа в письменных источниках постепенно забывается и предается забвению. С другой стороны, достойно внимания, что исследуются лексические единицы, обладающие глубиной и языковедческой значимостью, и оказывают содействие в решении вопросов, связанных с историей лексики, вспомогательных элементов таджикского языка. Однако в Таджикистане вопрос идеограмм и их лингвистических особенностей до сих пор в виде отдельного исследования не представлен.

Степень исследования темы. О данной лексической группе таджикского языка в лингвистической литературе имеются краткие сведения и написаны отдельные статьи. В сравнении с отечественными учеными, вопрос идеограмм вызвал большой интерес у зарубежных ученых, особенно исследователей истории персидско-таджикского языка.

Одними из выдающихся источников в изучении идеограмм являются научно-критические тексты «БК»¹, «ФДЖ»², в предисловиях, сносках и комментариях которых составители словарей приводят важные научные сведения. Среди таких словарей «ВП(«П»)»³ представляет наибольшую ценность. М. Муин в примечаниях «БК» пояснил почти все идеограммы словаря с пехлевийской транскрипцией.

Профессор Д. Саймиддинов рассмотрел особенности идеограмм и внес огромный вклад в изучении идеограмм⁴.

¹ Бурхон М. Бурхони котеъ [Матн] / М. Бурхон. – Душанбе: Адиб, ч. 1, 1993. – 416 с.; ч. 2, 2004. – 424 с.; ч. 3, 2014. – 400 с. (Далее: «БК»); Бурхон М. Бурхони котеъ [Матн] / М. Бурхон. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 1 (آ-ث). Тахия М. Муин. – Техрон: Ибни Сино, 1232. – 550 с.; ч. 2 (ج-س), 1342. – С. 551-1216; ч. 3 (ث-ل). – С. 1217-1923; ч. 4 (م-ی). – С. 1924-2479. (Далее: «БК», М.Муин)..

² Шерозӣ Ҷ. Ҳ. И. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ [Матн] / Ҷ. Ҳ. И. Шерозӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. Вироиши доктор Раҳим Афифӣ – Машҳад: Чопхонаи Донишгоҳи Машҳад, 1351. – 1336 с.; ч. 2. – С. 1337-2657.

³ Урён С. Воҷаномаи паҳлавӣ («Позанд») [Матн] / С. Урён. – Техрон: Сура, 1377. – 589 с. (Далее: «ВП(«П»)».) «БК», М.Муин.

⁴ Саймиддинов Д. Фарҳанги хузворишҳои паҳлавӣ [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 142 с. (Далее: «ФХП»)

По вопросу упоминания идеограмм в «БК» до сих пор отдельного исследования не существует, однако ряд статей отчасти вносят ясность в исследуемый вопрос и особенностей словаря «БК». Так, Г. Джуйбори и Х. Наврузи высказали интересные суждения о позитивных и негативных аспектах фиксирования идеограмм в «БК»⁵. Представляет интерес статья Мухаммаджавода Машкура, исследовавших вопрос особенностей идеограмм⁶. Также его усилиями подготовлен «Словарь персидских идеограмм»⁷, ставшим одним из авторитетнейших экземпляров, на сведения которого опираются исследователи идеограмм. Представляет интерес статья, Фарзона Гуштосб⁸.

О различных аспектах «БК» написано множество книг и статей. В изучении указанного словаря внесли большой вклад иранские ученые. Содик Киё написал книгу о языковой принадлежности ряда лексических единиц словаря «БК» и «ФДж»⁹. Г. Дониши написал статью «Науки в «Бурхони котеъ»»¹⁰. Другой иранский ученый опубликовал статьи «Рассуждения о некоторых сочетаниях слов в «Бурхони котеъ»»¹¹ и «Взгляд на словари пехлевийского (среднеперсидского) языка»¹². Таджикский языковед Нуруллоева Заррина Хасановна в трех главах своей диссертации рассуждает об источниках «БК», способе расположения лексико-грамматического материала, особенностях пояснения лексических единиц, о структуре слов¹³.

Связь исследования с научными программами или тематикой. Настоящее исследование написано в соответствии с научными программами и научной тематикой, и внесет вклад в совершенствование соответствующих учебных программ. Тема диссертации относится к одной из частей перспективной программы научно-исследовательской работы кафедры таджикского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова» на 2021-2025 гг.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью является исследование особенностей слов, относящихся к «З» и «П» в словаре «БК», выявление достижений и недостатков автора «БК» в упоминании и пояснении подобной лексики.

Задачи исследования. В целях достижения поставленной цели нами выполнены следующие задачи:

- сбор фактологического материала и слов, определение слов, относящихся к «З» и «П» из словаря «БК»;

⁵ Чўйборӣ Г. Баррасии луғати хузворишӣ («Занд»-у «Позанд») дар «Бурҳони котеъ» [Матн] / Г. Чўйборӣ, Х. Наврӯзӣ // Мутолиот ва таҳқиқоти адабӣ. – 1394. №18. –С. 143-152. (Далее: «Баррасии луғати хузворишӣ...»)

⁶ Машкур М. Хузвориш дар забони паҳлавӣ [Матн] / М. Машкур // Дониш. – 1331. №1. –С. 1-8.

⁷ Машкур М. Фарҳанги хузворишҳои паҳлавӣ [Матн] / М. Машкур. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1346.

⁸ Гуштосб Ф. Вожаҳои «Позанд» дар фарҳанги «Оим» [Матн] / Ф. Гуштосб // Забонҳо ва ғуишҳои эронӣ. – Хурдод, 1396. №7. –С. 27-49.

⁹ Киё С. Вожаҳои муарраб дар «Фарҳанги Чаҳонгирӣ» ва «Бурҳони котеъ» [Матн] / С. Киё. – Техрон: Фарҳангистони забони Эрон. –104 с.

¹⁰ Донишӣ Ф. Улум дар «Бурҳони котеъ» [Матн] / Ф. Донишӣ // Маҷаллаи омӯзишии муҳандисии Эрон. №13. –С. 51-79.

¹¹ Мансурӣ М. Тааммуле дар бархе таркибҳои «Бурҳони котеъ» [Матн] / М. Мансурӣ // Адабпаҷухӣ. – 1388. №9. –С. 173-196.

¹² Мансурӣ Я. Нигоҳе ба фарҳангҳои забони паҳлавӣ (форсии миёна) [Матн] / Я. Мансурӣ. // Номаи Фарҳангистон–№1/10. –С. 100-106.

¹³ Nurillaeva Z. X. Tojik – fors izohli lugatlarida sózlarni izohlashning óziga xos xususiyatlari (“Burhoni qote” materiallari asosida). Filologiya fanlari bóyicha doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati [Matn] / Z. X. Nurillaeva. – Samarqand, 2024. –S.5-12.

- исследование лексических и семантических особенностей собранных идеограмм, их классификация по лексическим и семантическим признакам;
- изучение суждений ученых о идеограммах и на их основании определении их особенностей;
- сравнительный и этимологический анализ слов «З» и «П» на основании источников;
- определение степени употребления и вариативности слов «З» и «П» в разных языках, в частности языков, вышедших из употребления на основе сравнительно-исторического метода;
- определение факторов и вариантов преобразования звуков в определенные исторические периоды и современные формы древних слов;
- сравнение и выделение корневых слов из однозначных им идеограмм.

Объект исследования – в качестве исследования выбран словарь «Бурхони котей» Мухаммадхусейна Бурхана.

Предмет исследования – лексические единицы «БК», отмеченные термином «З» и «П».

Теоретические основы исследования. Теоретическую основу исследования составили научно-лексикографические труды таджикских лингвистов и лексикографов, таких как С.Айни, А.Нуров, М.Шакури, М.Косимова, Д. Саймиддинов, Д.Наджот, М.Хотам, Х.Ахадов, А.Хасанзода, а также зарубежных ученых О.М.Чунакова, В.С.Расторгуева, Д.И.Эдельман, И.М. Оранский, А.Л. Хромов, В.А. Капранов, А.Деххудо, М.Муин, А.Хасан, П.Н.Хонлари, М.Абулкасами, С.Урён, М.Кошони, Х.Ризо и др., которые осуществили ценные исследования в области пехлевийского наследия, истории персидско-таджикского языка и этимологии слов.

Методологическая основа исследования. В процессе исследования нами были использованы сравнительно-исторический, статистический, сопоставительный, лексико-семантический, структурный, лексикографический методы, а также метод компонентного анализа.

В процессе анализа лексических единиц и установления этимологии большинства слов использован сравнительно-исторический метод. Данный метод исследования предоставляет возможность на основе сопоставления материала древних и современных источников найти исконный корень лексических единиц, и изложить относительно точное и достоверное суждение об истории лексического наследия языка. В связи с тем, что классификация фактологического материала осуществлена с учетом смыслового аспекта лексических единиц, преимущественно использован лексико-семантический метод исследования.

Источники исследования. Диссертация написана на основании материалов «БК», изданного Амоном Нуровым на кириллице в трех томах, а также материалов персидского экземпляра «БК», подготовленного М. Муином. Наряду с этим, также использованы материалы словарей «ФХП»¹⁴, «ФДж»¹⁵, «ВП(«П»»¹⁶, «ФЗТ»¹⁷, «ФФА»¹⁸, «ФФ» М.

¹⁴ «ФХП»

¹⁵ Шерозӣ Қ. Ҳ. И. Фарҳанги Чаҳонگیرӣ [Матн] / Қ. Ҳ. И. Шерозӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. Вироиши доктор Раҳим Афиғӣ – Машҳад: Чопхонаи Донишгоҳи Машҳад, 1351. – 1336 с.; ҷ. 2. –С. 1337-2657.

¹⁶ «ВП(«П»»

¹⁷ Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]: аз асри X то ибтидои асри XX. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. А-О / Тартибдиҳандагон: Т. Н. Зехнӣ, В. А. Капранов, И. А. Ализода, С. Қ. Арзуманов, Ҳ. Р. Рауфов, Ҳ.

Муина¹⁹, «ФН» С.М. Доиюлислама²⁰, «О» М.Подшоха²¹, «ГЛ» М.Г. Ромпури²², «ТА» Х. Убахи²³, «СС» Т.А. Баляни²⁴, «ФРХЗФ» М.О. Кошонӣ²⁵ и других источников, связанных с идеограммами.

Также в ходе исследования собранных материалов использованы 1-3 тома «Энциклопедии таджикской литературы и искусства»²⁶, «Восточные и традиционные зороастрийские тексты» Х. Риза²⁷, учебники и историческая грамматика М. Абулкасами²⁸.

Научная база исследования. Диссертация написана на кафедре таджикского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова».

Научная новизна исследования. В диссертации исследована древнейшая арамейская лексика, употребленная в качестве идеограмм и в словаре «БК» упомянута под названием «З» и «П», которая до настоящего времени не была исследована. В таджикском языкознании, в том числе лексикологии, отдельного диссертационного исследования в сфере изучения лексики «З» и «П» до сих пор не существует.

Также в процессе исследования на основании лексикографических источников изучены формы идеограмм, встречающихся в различных языках, в том числе языках, вышедших из употребления. Данный аспект идеограмм в исследуемом словаре еще не становился предметом научного исследования.

Вместе с тем, на основе научных работ по истории языкознания и источников, связанных с исторической фонетикой, определены такие языковые явления, как преобразования, стяжения звуков и современные формы древних слов.

Посредством сравнительно-исторического метода установлены корни исконной таджикской лексики и идеограмм, встречающиеся в древних и современных языках, особенности синонимии идеограмм с исконно-таджикскими словами, что остается до сих пор неисследованной проблемой.

Муҳсинзода, М. Азизӣ-Мешкин, В. Маҳмудов, Р. Ҳошим, А. Сангинов, А. Нуоров, А. Воҳидов. –М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.; ч. 2. П-Ч. – 952 с.

¹⁸ Амид Ҳ. Фарҳанги форсии Амид [Матн] / Ҳ. Амид. Иборат аз 3 ҷилд. – Техрон: Амири Кабир, ч. 1, 1381. – 848 с.; ч. 2. –С. 849-1688; ч. 3. –С. 1689-2539.

¹⁹ Муин М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муин. Иборат аз 6 ҷилд. Ҷ. 1.– Техрон: Амири Кабир, 1371. – 1474 с.; ч. 2, 1371. –С. 1476-2774; ч. 3. –С. 2776-4240; ч. 4. –С. 4241-5277; ч. 5. – 1230 с.; ч. 6. –С. 1231-2358.

²⁰ Доиюлислон С. М. Фарҳанги Низом [Матн] / С. М. Доиюлислон. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 1. – Техрон: Дониш, 1362. – 807 с. +37 с. (замимаи ҷилди аввал); ч. 2. – 628 с.; ч. 3. – 758 с.; ч. 4. – 520 с.; ч. 5. – 564 с.

²¹ Подшоҳ М. Фарҳанги чомеи форсӣ (Онандроҷ) [Матн] / М. Подшоҳ. Иборат аз 4 ҷилд. Ҷ. 1. – Техрон: Ҳайдарӣ, 1363. – 850 с.; ч. 2. –С. 850-1760; ч. 3. –С. 1761-2550; ч. 4. –С. 2551-3312; ч. 5. –С. 3314-3732; ч. 6. – С. 3733-4250; ч. 7. –С. 4251-4702. (Далее: «Онандроҷ»)

²² Ромпури М. Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Ғ. М. Ромпури. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуоров. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; ч. 2, 1988. – 416 с.

²³ Убаҳӣ Ҳ. Тухфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ҳ. Убаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

²⁴ Балёни Т. А. Сурмаи Сулаймонӣ [Матн] / Т. А. Балёни. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. –486 с.

²⁵ Кошонӣ М. О. Фарҳанги решаҳои ҳиндуаврупоии забони форсӣ. [Матн] / М. О. Кошонӣ. – Исфохон, 1384. – 552 с.

²⁶ Саймиддинов Д. Занд [Матн] / Д. Саймиддинов. Мақолаи донишномавӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1988. –С. 542-543.

- Саймиддинов Д. Позанд [Матн] /Д. Саймиддинов. Мақолаи донишномавӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 2 – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1989. –С. 541-542.

²⁷ Ризо Ҳ. Мутуни шарҳӣ ва суннатии зартуштӣ [Матн] / Ҳ. Ризо. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1.– Техрон: Бехчат, 1383. – 408 с.; ч. 2. – 438 с.

²⁸ Абулкасимӣ М. Дастури таърихии мухтасари забони форсӣ [Матн] / М. Абулкасимӣ. – Техрон: СМТ, 1388. – 196 с.

Синонимия идеограмм, в том числе их арабских синонимов, также еще не изучена в таджикском языкознании.

Основные положения, представленные на защиту:

Суждения ученых о терминах «хузвориш» - идеограмма, о лексике «З» и «П», источниках возникновения этого термина, путях и способах их внедрения в персидско-таджикский язык и источниках, интегрирующих подобную лексику является важнейшим аспектом исследования.

Другим важным аспектом является точка зрения лексикографов о недостатках и недочетах в словаре «БК», его научной ценности в сохранении исконных лексических корней.

Одним из важных аспектов исследования является запись идеограмм под названием «З» и «П».

Автор «БК» под термином «З» и «П» имел ввиду не только идеограммы, но и все лексические элементы на авестийском и текст «П».

Сравнительно-сопоставительный анализ и исследование корневых различий, семантической близости идеограмм с исконно-таджикскими и заимствованными арабскими словами, также применение сравнительно-исторического метода в определении форм употребляемой лексики в различные исторические периоды языкового развития является еще одним важным положением, представленным на защиту.

Другим важным пунктом является вывод сравнительно-сопоставительного анализа лексических единиц, которые вследствие неправильного прочтения указаны как X (хузвориш - идеограмма).

Изучение исторической взаимосвязи языков и на основе сравнительного метода определение лексического богатства персидско-таджикского языка по сравнению с другими языками являются важными аспектами, представленными нами на защиту.

Теоретическая и практическая ценность исследования. Изучение данной группы лексических единиц является важным в том аспекте, что полученные результаты могут быть использованы в качестве теоретического материала для исследования множества исконных слов и их трансформации в вышедших из употребления языках. Также исследование лексики «З» и «П» и определение их лексико-семантических особенностей может быть использовано в качестве теоретического материала.

В случае подготовки критического издания словаря по исследованию идеограмм, лексика «З» и «П» могут стать для ученых вспомогательным материалом.

Соответствие темы диссертации с паспортом научной специальности. Тема диссертации – «Сравнительно-исторический анализ лексики, относящейся к «Занд» и «Позанд» в словаре «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана» соответствует паспорту специальности доктора философии [Phd] – доктор по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык).

Личный вклад соискателя научной степени в исследовании. Автор диссертации впервые в таджикском языкознании изучил лексико-семантические особенности идеограмм и слов «З» и «П» в «БК», определил существующие формы в вышедших из употребления языках, изучил историческую фонетическую транскрипцию. Также внес вклад в изучении этимологии и употребления данной лексической группы, ее отличия от исконной лексики.

Апробация результатов исследования. Основные положения диссертации представлены и обсуждены на международных научно-практических конференциях, научно-теоретических конференциях профессорско-преподавательского состава ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (2019-2024), на республиканских научно-практических конференциях «Языковые особенности мавераннахрского стиля в произведениях литераторов XVI-XIX» (Душанбе, 2022) («Баррасии хусусиятҳои синонимии хузворишҳо дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон»), «Становление и развитие таджикского языка в период независимости Республики Таджикистан» (Худжанд, 2023) («Сермаъноии хузворишот дар «Бурҳони қотеъ»»), международной конференции «Вклад Лидера нации в укреплении статуса таджикского языка на международном уровне» (Худжанд, 2023) («Идеограммаҳои марбут ба ҳайвонот дар «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон») и других научных сообществах различного уровня.

Публикации по теме диссертации. По основным положениям диссертации опубликованы 5 статей в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан и 6 статей в научно-литературных сборниках и научных журналах государственных научно-учебных учреждениях.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, три главы, списка использованной литературы и публикаций автора.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ДИССЕРТАЦИИ

В введении представлены сведения об актуальности и необходимости изучения проблемы, степень изученности научной проблемы, цели и задачи, объект, предмет, источники диссертации, область научного исследования, достоверность результатов, методологические и теоретические основы, основная информативная и практическая база исследования, научная новизна, научно-практическая значимость диссертации, основные положения, представленные на защиту, личный вклад диссертанта, апробация результатов и сведения о практическом применении результатов исследования, публикации по теме диссертации, сведения о структуре и объеме диссертации.

Первая глава диссертации - «**Теоретические и практические вопросы идеограмм в языкознании**» состоит из восьми разделов.

1.1. Сведения об идеограммах и их упоминании в группе иранских языков. Этот раздел охватывает три подраздела, в котором рассмотрены вопросы, связанные с идеограммами, в том числе толкование идеограмм, их упоминание в древнеиранском и среднеиранском языках, источниках, сообщающих о данной группе лексических единиц.

1.1.1. Сведения об идеограммах и факторах их возникновения. По вопросу терминов «идеограмма» (хузвориш) и «З и П» существуют различные мнения, среди которых наличествуют и спорные. Идеограммы после затихания переводческих традиций и работ по переписи на арамейский язык в правление Ашканидов, в основном сохранились в текстах, и больше всего в словарях. Словари являются важным средством для передачи языкового богатства, и несомненно, при их переписи и составлении могут быть допущены ошибки и неточности.

1.1.2. Размышления об упоминании идеограмм в группе среднеиранских языков. Идеограммы относительно больше сохранились в портском и среднеиранском языке. Небольшая часть идеограмм также встречаются в согдийских текстах. А. Деххудо о написании идеограмм в согдийских текстах отмечает: «Согдийская письменность - это

письменность, которая заимствована из арамейского и в них используются идеограммы, однако их количество небольшое»²⁹.

1.1.3. Упоминание идеограмм в лингвистических источниках. По вопросу идеограмм в источниках имеются различные сведения. Основными источниками, упоминающими об идеограммах, являются словари. Также приводятся сведения и в других лингвистических и лексикографических источниках по этой группе лексических единиц. Например, С. Урэн по вопросу употребления этого термина Ибн Надимом указывает его собственные слова: «Первым, кто указал на термин «хузвориш», является Мухаммад ибн Надим, известный как Ибн Надим...»³⁰.

Профессор Д. Саймиддинов также считает, что первое использование термина «идеограмма» относится к Ибн Надиму. Также по сведениям указанного исследователя, этот термин используется в отношении около тысячи семитских слов, которые вошли в наш язык, а в некоторых источниках он также использован и в отношении пехлевийской лексики³¹.

1.2. «Бурхони котеъ» и отражение идеограмм в словаре. В этом разделе изучены вопросы традиций персидской лексикографии, периоды ее развития и сохранения идеограмм в источниках, а том числе «БК», раздел состоит из двух подразделов.

1.2.1. Персидско-таджикская лексикография и место «Бурхони котеъ» в сохранении лексического богатства таджикского языка. Персидско-таджикская лексикография прошла различные периоды развития, в ходе которых были написаны различные словари. Самым бурным периодом развития лексикографии считается период XVI-XIX вв. По сведениям ученых, в этот период было написано около 140 словарей³².

Развитие лексикографии в Индии связано с ее захватом правителями династии Газневидов и распространением персидско-таджикской литературы на этой территории. Основным фактором возникновения лексикографии в Индии явилось то, что персидский язык был чуждым для местного населения и бурно развивалась переводческая деятельность. «БК» является одним из известных словарей, который был написан в этот период (1652).

О научной ценности «БК» и его месте в персидско-таджикской лексикографической науке существует множество мнений. Это словарь является одним из самых совершенных источников, сохранивших в себе идеограммы. Идеограммы изначально были записаны на петроглифах и письменах древнего периода, далее в лингвистических и лексикографических источниках, которые сохранили их для будущего.

Лексика «БК» с семантико-тематической точки зрения разнообразна, и состоит из различных языковых пластов. По числу лексики этот словарь существенно отличается от предыдущих. «БК» состоит из 9 глав и 29 разделов, и содержит 20 тысяч 211 слов, словосочетаний и таркибов³³.

«БК» признан одним из самых лучших персидско-таджикских словарей, и внес существенный вклад в сохранение и распространении большого количества исконно таджикских слов и словосочетаний. Составители учебника «Современный таджикский литературный язык» указали, что вклад М. Бурхона в сборе особой персидской лексики невероятно велик и наряду с тем, что по количеству «БК» равен «Кашф-ул-лугот», «БК» более ценен в сохранении исконных слов³⁴.

²⁹ Деххудо А. Лугат-наме. [Текст] / А. Деххудо. – Тегеран: Издательский центр Тегеранского Университета, введение, 1373. –С. 16.

³⁰ «ВП («П»)). –С. 2

³¹ «СПИ», –С. 24-25

³² Вохидов А. Персидско-таджикская лексикография в X-XIX вв. [Текст] / А. Вохидов. Монография. – Самарканд: СамДУ, 2018. –С. 11.

³³ «БК», ч. 1. –С. 4.

³⁴ Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: иборат аз ду қисм. Қисми 1 / Лексикология, фонетика, морфология. – Душанбе: Маориф, 1982. –С. 65.

1.2.2. Место «Бурхони котей» в записи и передаче идеограмм. Вклад «БК» в сохранении идеограмм неоченим. Это единственный источник после «ФДЖ», который представляет сведения о древних арамейских идеограммах на персидско-таджикском языке. Как отмечает профессор Д.Саймиддинов, идеограммы впервые упомянул автор одного из персидских словарей «ФДЖ», где собрал идеограммы под названием лексика Занд и Позанд и Васто (Авеста) и которые впоследствии автор «БК» заимствовал у Хусайна Инджу как древнеперсидскую лексику³⁵.

Следует добавить к данному утверждению исследователя то, что автор «БК» наряду с заимствованиями группы идеограмм в «ФДЖ», внес вклад в усовершенствование группы идеограмм, в связи с чем в его словаре содержится относительно большее число идеограмм, чем в «ФДЖ».

О количестве идеограмм, их происхождения, а также случаев неверного причисления к идеограммам также существуют научные воззрения³⁶. По сведениям Д. Саймиддинова, в «БК» и его приложениях содержится 278 слов, которые расположены вместе с другой персидской лексикой в алфавитном порядке³⁷.

1.3. Идеограммы, относящиеся к пище, напиткам и лекарствам. Лексика «БК», как и во всех лексикографических источниках, охватывает слова из различных лексических пластов, к которым, например, относятся слова, обозначающие пищу и напитки. К примеру, М. Бурхан об идеограмме **ломон** указывает следующее: «**Ломон** – на языке «Занд» и «Позанд» означает хлеб и на арабском называют **хубз**; иногда означает нелепость»³⁸.

М.Муин указывает на данную идеограмму и отмечает форму **lāmān, lnāmā**³⁹. О **ломон** слове как идеограмма упоминает только А. Деххудо, который опирается на сведения «БК»⁴⁰.

В данном разделе также исследованы идеограммы *шимашк, нашок* и *буброла*.

1.4. Идеограммы, относящиеся к признакам, качествам и вкусу. Примером таких идеограмм может послужить **радко** (ردك), которая в «БК» пояснена в значении «правильный и верный»⁴¹. Согласно сведениям некоторых лексикографов, слово возникло от корня **родако** и его древняя форма **râdakâ**, а пехлевийский синоним - **râst**⁴². На основе фонетической транскрипции древней формы записи идеограммы можно сделать вывод, что она со словом **рост** не имеет фонетической связи, поскольку слово **рост** произошло от корня **reg, rēgtos, rog, rg** предположительно индоевропейского праязыка, в авестийском встречается в формах **razaeiti, raz**, в древнеперсидском – **râsta**, в пехлевийском – **râst**⁴³.

М. Бурхан идеограмму **салиш** интерпретирует как плохой и слабый⁴⁴. Согласно сведениям С.Урэн, данная лексическая единица в ассирийских текстах встречается в

³⁵ «ФХП», –С. 26-27.

³⁶ «ВП(«П»)». –С. 3.

³⁷ «ФХП», –С. 26.

³⁸ «БК», ч. 3. –С. 53.

³⁹ «БК», М.Муин, ч. 3. –С. 1881.

⁴⁰ Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 чилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, ч. 13, 1377. –С. 19564.

⁴¹ «БК», ч. 2. –С. 66.

⁴² «БК», М.Муин, ч. 2. –С. 944; Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 чилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, ч. 8, 1377. –С. 11991.

⁴³ Кошонӣ М. О. Фарханги решаҳои хиндуаврупоии забони форсӣ. [Матн] / М. О. Кошонӣ. – Исфохон, 1384. –С. 298.

⁴⁴ «БК», ч. 2. –С. 169.

форме *saryā*, в арамейском иудейском – *siryā*, в арабском – شر (*šarr*) и в текстах «П» – *səliš*, в транскрипции читается *səllniš*, *šlā*, *šlā*, *sališ*⁴⁵.

Таким же методом рассмотрены идеограммы *атут*, *арик*, *басим*, *бетона*, *папара*, *пирорин*, *чех*, *руббо*, *зубо*, *зайин* и *хусруб*.

1.5. **Идеограммы, относящиеся к действию и состоянию.** О ценности «БК» в исследовании идеограмм исследователи истории языка Г. Джуйбори и Х. Наврузи отметили, что «большинство из записей автора «Бурхони котей», то есть Мухаммадхусайна Халафа Табризи, соответствуют современным записям идеограмм, которые осуществлены на основании современных подходов языкознания и после расшифровки пехлевийского языка. На основании этого, можно утверждать, что одним из авторитетных источников для исследователей пехлевийского языка был «Бурхани котей»⁴⁶.

Лексика, обозначающая действие и состояние, в словарях предпочтительно приводится в форме инфинитива, такой же подход соблюден и в «БК».

В процессе исследования данной группы лексики установлено 48 идеограмм, относящихся к действию: **удурдан**, **чамитунитан**, **рабрунитан**, **ачдарунитан**, **аркунитан**, **пазпунитан**, **астарунитан**, **анотунтан**, **антунитон**, **бадмимум**, **башрунитан**, **пасонитан**, **таблунитан**, **татрунитан**, **такрунитан**, **чотунитан**, **чосунитан**, **чагрунитан**, **чусбунитан** и др.

Большинство слов, к примеру, *абрунитан* - *abrōnitan*, *башрунитан* - *bashrunitan*, *мавитунитан* - *mavitunitan* ... образованы посредством добавления суффикса **-итан**, другие слова, например, *таблунитан* - *tablunistan*, *кимунитан* - *kimunistan*, *кехунитан* - *kehunistan* образованы посредством суффикса **-истан**. По сведениям ученых Г. Джуйбори и Х. Наврузи, данная лексическая группа относится к смешанным идеограммам, первый компонент слова которого является главным и независимым, происходит из арамейского языка, а второй компонент слова, относящийся к словообразовательным средствам, является иранского происхождения⁴⁷.

В диссертации с учетом особенностей вышеуказанных идеограмм, они разделены на пять групп: глагольные идеограммы, означающие направление движения (*сазунитан* - «идти»); состояния человека (*бадмимум* - «бояться», «сторониться»); однозначные (*пазпунитан* и *добунитан* - «давать»); в склоняемой форме (*хачнам* – «даю»); идеограммы двух форм – инфинитивной и склоняемой (*ачдарунитан* – «косить» и *ачдарунмед* – «косите»).

1.6. **Идеограммы, обозначающие время.** Подобные идеограммы в «БК» имеют аналогичное значение. М. Бурхан идеограмму **татро** пояснил как лето⁴⁸, М.Муин фонетическую транскрипцию приводит в форме **tat(a)râ**, указывает ее пехлевийский синоним **hamîn** в значении «лето»⁴⁹, С. Урён транслитерацию приводит в форме **TTLA**, а транскрипцию в форме **hamîn** и подчеркивает, что её корень в семитских языках неизвестно⁵⁰, в «ФХП» приводится как TTR, однако в пехлевийском написании оба корня

⁴⁵ «ВП(«П»)». –С. 464.

⁴⁶ «Баррасии луғати хузворишй...». –С. 151.

⁴⁷ «Баррасии луғати хузворишй...». –С. 147.

⁴⁸ «БК», ч. 1. –С. 272.

⁴⁹ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 470.

⁵⁰ «ВП(«П»)». –С. 477.

схожи (*דפפ*). Д. Саймиддинов не обратил внимания на последний звук в пехлевийском написании слова и вместо буквы «L» приводит букву «R»⁵¹.

Таким же методом в диссертации рассмотрены идеограммы *асвар, распинан, зарахпеч, шутон, мохир* и *хамез*.

1.7. Идеограммы, относящиеся к абстрактным понятиям. Данная лексическая группа по количеству располагается после идеограмм действия, в большинстве случаев использована для обозначения понятий, относящихся к обрядам и поклонению, размышлению и философии. *Зупа* относится к таким идеограммам и означает «долг»⁵². С. Урэн транслитерацию привел в форме **ZWP(M)E** и подчеркнул, что «данная идеограмма, а также идеограмма **ZBA** означают понятие «послание», каждое имеет одинаковое происхождение, поскольку Ньюберг оба слова пояснил как «*вом*» (долг)»⁵³.

К данной группе идеограмм относятся также *андоча, потипрос, пайтом, чўчин, заматро, сиргудо, сиргутон, субаро, кайшманд, гадмин, вичориш, вандо, овуит, хирнез, хеб, шузу*.

1.8. Идеограммы, относящиеся к религии и вероисповеданию. Лексика, означающая религиозные понятия среди других лексических групп имеют важное значение и обладают множеством особенностей. Некоторые слова могут охватить одно значение, а другие обладают несколькими смыслами. В связи с этим, мы разделили эту лексическую группу на две части. В первую группу вошли идеограммы **шўлман, насиман, мадунех, яштан, Яхон**, во вторую - **дарун, дастур, Дайбамехр**. Приведем только один пример из лексической группы, поскольку особенности идеограмм являются преимущественно общими.

Идеограмму **шўлман** автор «БК» пояснил как «ад»⁵⁴, М. Муин привел транслитерацию данного слова **SHOLMN** и его пехлевийскую транскрипцию **dōzhaxv**⁵⁵, Д. Саймиддинов приводит транслитерацию в виде **Š'LN** и транскрипцию в форме **dōzaxw**⁵⁶. С. Урэн отмечает, что это слово в древнееврейском языке встречается в формах **šāōl, š'ol, š'l** и в древнеарамейском языке встречается форма **š'ol**, в ассирийском – **šu-alu**, в сирийском – **šyōl**, в тексте «П» записано **šaōllnman**⁵⁷.

В диссертации также проведено исследование идеограмм *дарун, Дайбамехр, насиман, мадунех, яштан, Яхон*.

Вторая глава диссертации названа «**Тематические и лексико-семантические группы идеограмм**» и состоит из девять разделов, в которых изучены идеограммы, относящиеся к именам животных, птиц и пресмыкающихся, фитонимам, топонимам, названиям книг.

2.1. Идеограммы, относящиеся к именам животных, птиц и пресмыкающихся. В «БК» существует 20 идеограмм, относящихся к именам животных и связанными с ними понятиями. Это названия домашних, горных, диких животных, птицы и пресмыкающиеся. Идеограмм названий животных сравнительно больше по количеству. Например, идеограмму **рамаго** М. Бурхан пояснил как «лошадь». В «Словаре Амид» имеется

⁵¹ «ФХП». –С. 83.

⁵² «БК», ч. 2. –С. 210.

⁵³ «ВП(«П»»). –С. 259.

⁵⁴ «БК», ч. 2. –С. 238.

⁵⁵ «БК», М.Муин, ч. 3. –С. 1311.

⁵⁶ «ФХП». –С. 68.

⁵⁷ «ВП(«П»»). –С. 59.

аналогичное пояснение с усечением гласной «а» во втором слоге и в форме **рамго**⁵⁸. С. Урён это слово считает идеограммой **ЛМКА**, и по его мнению «это слова вероятно существует во всех семитских языках и должна соответствовать среднеперсидскому слову **gam, gama**». Указывается, что эта идеограмма в арабском языке существует в форме **r³māk**, в сирийском и арамейском – **ramkā**, в тексте «П» - **rəmakā**⁵⁹.

Иногда в «БК» употреблены две или более идеограмм, особенности которых будут рассмотрены нами в разделе синонимия. Приведем для примера идеограммы *килѐ* и *гуна*, которые использованы для пояснения понятия *гусфанд*⁶⁰. Первое слово происходит от идеограммы **KLYA**, в текстах «П» упоминается вариант **karÿa**⁶¹.

Таджикский исследователь А. Каримов, транслетерацию вышеназванного слова указал в форме **GDLLN**⁶².

В диссертации также исследованы идеограммы *кутино*, *говид*, *ангутин*, *бонбарбито*, *бартибо*, *зазрунатурбо*, *татмато*, выявлено их употребление в арамейском иудейском, арамейском императорском, пальмирском, и сирийском языках.

2.2 Идеограммы, относящиеся к фитонимам. Часть идеограмм «БК» составляют фитонимы и связанные с ними понятия. Следует отметить, что фитонимы и связанные с ними понятия рассмотрены в отдельных научных статьях и исследованиях, их особенности исследованы еще не в полной мере, в частности, идеограммы, связанные с фитонимами в «БК» не изучены совсем. Одним из таких слов в «БК» является слово *базро*. Данное слово в «БК» поясняется следующим образом: «**Базро** – по модели **сафро**; на языке «Занд и Позанд» говорят про семена злаков, то есть, все что сеется для корма животных»⁶³. Согласно сведениям М. Муина, эта лексическая единица от идеограммы **bāzrag**, персидский синоним которого **tōxm**. Отмечается, что эта идеограмма имеет единый корень с арабским словом **базр** (بزر)⁶⁴. А.Каримов эту идеограмму в транслитерации указал в форме **BZR[>]K**⁶⁵.

Для пояснения понятия дерево в «БК» нами найдена идеограмма *шачоро*⁶⁶. Согласно сведениям М.Муина, это слово от идеограммы **shajarâÿ**⁶⁷, и является синонимом пехлевийского слова **draxt**. А.Каримов данную идеограмму в транслитерации указал в форме **ŠGR[>]**⁶⁸.

Таким же методом исследованы идеограммы *анибо*, *дакниѐ*, *шимашидар*, *канѐ*, *гияхо*, *маг*, *варто* и др.

2.3. Идеограммы, относящиеся к топонимам. Важное место среди идеограмм «БК» занимают слова, относящиеся к топонимам. Такая лексическая группа в «БК» означает местность, определенное место, храмы. Идеограмма **арто** в «БК» используется

⁵⁸ Амид Х. Фарханги форсии Амид [Матн] / Х. Амид. Иборат аз се чилд. – Техрон: Амири Кабир, ч. 2, 1381. –С. 1251-1252.

⁵⁹ «ВП(«П»)». –С. 109.

⁶⁰ «БК», ч. 2. –С. 394; ч.3, с.44.

⁶¹ «ВП(«П»)». –С. 111-112.

⁶² Каримов А. Луғати идеограммаҳои паҳлавӣ [Матн] / А. Каримов. Дастури методӣ барои студентон. – Душанбе, 1983. –С. 10. (Далее: «ЛИП»)

⁶³ «БК», ч. 1. –С.175.

⁶⁴ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 273.

⁶⁵ «ЛИП». –С. 13.

⁶⁶ «БК», ч. 2. –С. 212.

⁶⁷ «БК», М.Муин, ч. 3. –С. 1255.

⁶⁸ «ЛИП». –С. 27.

для обозначения понятия «земля»⁶⁹. М.Муин транскрипцию данного слова приводит в форме **ar(a)tā**, и указывает, что это слово является идеограммой и его пехлевийским синонимом является слово **zamik** и арабский синоним **арз** (عرض)⁷⁰. Это слово в финикийском языке существовало в форме ³rs, в ассирийском – **irsitu**, в арамейском – ³eraš, в тексте «П» – **artā**⁷¹. Д. Саймиддинов это слово в транслитерации указывает как **'RT'**, в транскрипции в форме **zamīg**⁷². Транслитерацию данной идеограммы А.Каримов указывает в форме [>]RT[>]⁷³.

Идеограмма **аркиё** в «БК» поясняется как: «ручей»⁷⁴. М.Муин в транскрипции приводит формы **arkyā**, **arkīā**, в качестве пехлевийского синонима считает слово **уōу**⁷⁵. Д. Саймиддинов транслитерацию данной идеограммы указывает в форме **HRKY'**, транскрипцию в форме **jōy**⁷⁶, С.Урён транслитерацию указывает в форме **HLKYA**, транскрипцию в форме **ĵō(y)**⁷⁷, А. Каримов транслитерацию идеограммы приводит в форме **HRQY**[>]⁷⁸.

Автор «БК» в некоторых случаях при указании данной группы идеограмм допустил некоторые неточности. Например, М. Бурхан посчитал слово **кўп** идеограммой, и пояснил его как «гора» и привел его арабский синоним **чабал**⁷⁹, хотя это является трансформировавшейся формой древнеперсидского слова **kaufa**.

В диссертации также изучены идеограммы, связанные с топонимами такие как *дамо*, *арбито*, *аршиё*, *бафкин* и *шатан*.

2.4. Идеограммы, относящиеся к названиям книг. В этом разделе отмечается, что основной целью диссертации является термин «З» и «П» и подчеркивается, что под понятием «З» и «П» имеются ввиду древние идеограммы арамейского языка, которые посредством различных источников, в том числе словарей, дошли до настоящего времени. Автор диссертации, опираясь на ссылки и сведения из средневековых словарей и мнения современных ученых исследовал «З» и «П», в результате чего пришел к заключению, что «БК» в качестве лексикографического источника сыграл важную роль в сохранении лексических единиц «З» и «П», являющиеся названиями ценных и авторитетных книг нашего древнего народа.

2.5. Идеограммы, относящиеся к астрономии. Количество подобных идеограмм малочисленно в «БК», однако с учетом их интересных особенностей и научной ценности такие идеограммы, как **анхубо**, **рабзабо** и **камриё** изучены в отдельном разделе диссертации. **Анхубо** в «БК» пояснено как название планеты Юпитер, **рабзабо** в значении «солнце», **камриё** в значении «месяц»⁸⁰.

2.6. Идеограммы, относящиеся к именам человеку, его статусу и связанные с этим понятия. В этом разделе изучены нарицательные имена, статус и связанные с этим

⁶⁹ «БК», ч. 1. –С.76.

⁷⁰ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 96.

⁷¹ «ВП(«П»»». –С. 47-48.

⁷² «ФХП». –С. 73.

⁷³ «ЛИП». –С. 11.

⁷⁴ «БК», ч. 1. –С. 82.

⁷⁵ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 108.

⁷⁶ «ФХП». –С. 73.

⁷⁷ «ВП(«П»»». –С. 66.

⁷⁸ «ЛИП». –С. 11.

⁷⁹ «БК», ч. 1. –С. 407.

⁸⁰ «БК», ч. 1. –С. 123; «БК», ч. 2. –С. 63, «БК», ч. 2. –С. 398.

понятия, указанные в «БК» на основе слов «З» и «П». Следует отметить, что большинство из таких идеограмм сохранились в семитской ветви афроазиатских языков, в том числе в арабском. Это обусловлено тем, что в текстах среднеперсидского языка в функции идеограмм использовались слова из одного северно-западных семитских языков-арамейского языка. Например, идеограмма **шарито** в «БК» имеет значение «царь»⁸¹. В словарях «О» и «НА» и «Л» данное слово пояснено аналогично⁸².

Согласно сведениям С. Урэн, указанная идеограмма в арабском языке существует в форме *šalat* > *šallit*, в арамейском – *šalit*, *šalat*, в ассирийском – *šalātu*, в набатейском – *šlt*, в арамейском священных книг, императорском арамейском, иудейском языках – *šallitā* и в текстах «П» – *šarītā*⁸³. Указанная цепочка свидетельствует о том, что указанная лексическая единица является идеограммой и не имеет единого корня с исконной лексической единицей «*подшоҳ*» (царь).

Необходимо отметить, что автор «БК» при пояснении идеограмм иногда допускает ошибки. Например, при пояснении слова **вахманиш** указывается, что согласно «З» и «П» это означает «человек, чьи речи и поступки, его сердце и язык честны и верны по отношению к Господу»⁸⁴. **Вахманиш** состоит из слова *вах*, означающего «хороший, лучший» и *маниш* – «натура, нрав». Данное слово в Авесте указано в форме **Vohumana** и в пехлевийском языке в форме **vahuman** в значении «благонравный мужчина, человек с тонкой натурой»^{85,86}.

Такой же метод исследования в данном разделе использован в отношении идеограмм *раман*, *шарито*, *варман*, *кад*, *като*, *гумашун*, *манишиё*.

2.7. Идеограммы, связанные с родственными связями. В «БК» употреблены идеограммы означающие родственные связи. Эти слова по количеству малочисленны, однако представляют интерес в структурно-семантическом плане. Идеограмма **Банмин** автором «БК» на основе «З» и «П» поясняется в значении «сын»⁸⁷. Автор «О» и Деххудо пояснили указанное слово аналогично и указали на слова «З» и «П»⁸⁸.

Анализ показал, что упомянутое выше слово в древнееврейском языке встречается в форме **bar**, в ассирийском – **bur**, в древнем арамейском, набатейском и пальмирском – **b^εreh**, в тексте «П» в форме **binman**⁸⁹. Если обратить внимание на фонетическое звучание слова, выясняется, что в «БК» автор привел неточную форму, и оно должно иметь форму **бинман** или **бенман**. Если же читать в варианте **банмин** или **бенмин**, следует указать на усечение буквы «ё» в форме **بنمن**.

В данном разделе таким же образом исследованы такие идеограммы как *хотмар*, *нишмин*.

В процессе исследования нами найдены случаи, когда при прочтении идеограмм и корневых слов допущено разночтение.

⁸¹ «БК», ч. 2. –С. 217.

⁸² Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 чилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. Ҷ. 9. –С. 14251.

⁸³ «ВП(«П»)», –С. 191-192.

⁸⁴ «БК», ч. 3. –С. 400.

⁸⁵ «БК», М.Муин, ч. 4. –С. 2296

⁸⁶ «Онандрач», ч. 7. –С. 4526.

⁸⁷ «БК», ч. 1. –С. 95.

⁸⁸ «Онандрач», ч. 1. –С. 781; Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. Дар 15 чилд. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, ч. 4, 1377. –С. 5034.

⁸⁹ «ВП(«П»)», –С. 183.

2.8. Идеограммы, относящиеся к органам человека и связанными с ними понятиями. Одной из таких идеограмм является **учатпаман**, которая в «БК» пояснена таким образом: «**Учатпаман** - ... согласно словам «З» и «П» означает палец, неважно это палец ноги или же руки»⁹⁰. Эта идеограмма имеет корень **AWCB^(C)TE**, в древнееврейском языке указана как **šəḇa³**, в арамейском – **šḇ^ca**, в ассирийском – **šibû**. В тексте «П» указана форма **hōjptaэн**, в транскрипции читается в вариантах **hōcatapman, huṣatpaman, hōjatpaman**⁹¹.

Идеограмма **варкато** в лексике «З» и «П» означает «кость»⁹², в арамейском имеет форму **ⁱlgātā**, в императорском арамейском – **^cṭy**, в арамейском священных книг – **^cilⁱn**, в христианском палестинском – **^cil^cā** и ассирийском – **^cel^cā**, в тексте «П» указывается в форме **varkatā**⁹³.

Таким же методом исследованы идеограммы *ядмин, шатмин, маниши, шуман, раро, како* и *губиё*.

2.9. Идеограммы, относящиеся к предметам быта и вооружению. Вооружение и предметы быта являются самыми широко используемыми предметами в жизни и быту, поэтому лексика, связанная с ними, обладает широким кругом употребления. Авторы древних словарей, в том числе «БК» отмечают, что наряду с простыми словами в их пояснении также используются идеограммы.

В диссертации такие идеограммы разделены нами по лексико-семантическим особенностям на две группы: а) идеограммы, относящиеся к предметам быта; б) идеограммы, относящиеся к вооружениям. Например, М. Бурхан в пояснении идеограммы **мизно** отмечает: «Мизно – с первой кясрой и далее сукуном и нуном с долгим алифом, в словаре «Занд» означает «весы» и на арабском также называют «мизон»⁹⁴.

Согласно сведениям М.Муина, данная идеограмма имеет вариации **maznā, mazīnā**, в пехлевийском является синонимом слова **tarāzūk**⁹⁵.

Идеограмма **дубуро** относится к вооружению. М. Бурхан, полагаясь на слова «З» и «П», поясняет данную идеограмму как «клинок» и «меч»⁹⁶. Исконная форма данной идеограммы является **DWBL³Y**, в транскрипции читается **dō-brāy**. С.Урён считает, что данная идеограмма является сложносоставным словом и состоит из **dō** - *количество* и **brāy** – *режущий край*. По сведениям указанного источника, это слово в санскрите встречается в форме **bhīrnāti**, в авестийском – **brāy** и в тексте «П» – **dōbarā**⁹⁷.

По мнению Х. Наврузи и Г. Джуйбори в прочтении указанной выше идеограммы существует ошибка и ее правильный вариант **GRBR**. По их утверждениям, вместо буквы «g» в начале слова указана буква «d»⁹⁸. С учетом мнения вышеуказанных ученых можно предположить, что в указании написания и его пояснении автор «БК» допустил неточность.

Таким же образом в разделе исследованы идеограммы *чубол, расин, закиё, кашубо, монмин* и они разделены на два типа: истинные идеограммы и псевдоидеограммы.

⁹⁰ «БК», ч. 1. –С. 125; «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 181.

⁹¹ «ВП(«П»)). –С. 163.

⁹² «БК», ч. 3. –С. 174; «БК», М.Муин, ч. 4. –С. 2275.

⁹³ «ВП(«П»)). –С. 147.

⁹⁴ «БК», ч. 3. –С. 94.

⁹⁵ «БК», М.Муин, ч. 4. –С. 2002.

⁹⁶ «БК», ч. 2. –С. 42.

⁹⁷ «ВП(«П»)). –С. 226.

⁹⁸ «Баррасии луғати хузворишй...». –С. 150-151.

Третья глава диссертации названа «Лексико-семантические группы идеограмм» и состоит из двух разделов и четырех параграфов, в которых рассмотрены вопросы многозначности и синонимии исследуемых идеограмм.

3.1 Многозначные идеограммы. Среди исследуемых идеограмм существует группа лексических единиц, которые обозначают более одного смысла. Они делятся на две группы: идеограммы, многозначные по общему смыслу и многозначные идеограммы, имеющих в «З» и «П» специфические значения.

3.1.1. Многозначность идеограмм, относящихся к общим понятиям. Исследование употребляемых идеограмм в «БК» показало, что эта лексическая группа общеупотребительных слов таджикского языка используется для обозначения одного или более одного смысла. Отличительной особенностью данной лексической группы является то, что в качестве идеограмм означают специфические смыслы. Специфические смыслы, указанные в «З» и «П» не имеют формального и семантического отношения к значениям, приведенным в других словарях. Идеограммы **асбунитан**, **чарро**, **арбучино**, **апурнок** относятся к группе многозначных идеограмм, означающих общие понятия, поскольку среди значений каждого слова имеется общность.

Следует отметить, что некоторые из таких слов являются истинными идеограммами, часть является псевдоидеограммами (например, *арбучино*).

Многозначная идеограмма *асбунитан* в «БК» означает «видеть» и «наблюдать», иногда означает понятие «гнать»⁹⁹. Это слово согласно сносам, указанным в «БК», записано и прочитано неверно, его правильная форма **astônitān**. Пехлевийскую форму слова приводит М. Муин в форме **dîtan** и отмечает, что данное слово верно в приведенной форме «*дидан*», что означает «видеть», а варианты *давидан* и *давонидан* возникли с добавлением буквы «вав» и «алиф»¹⁰⁰. Данное слово на древнееврейском встречается в форме **hāzā**, в арамейском и сирийском – **hāzā**, в пальмирском, древнеарамейском, императорском арамейском, арамейском священных книг, иудейском и мидийском языках – **HZY**¹⁰¹. Если опираться на вышеуказанные суждения, то многозначность слова прекращается. Следует отметить, что данное слово относится к древнеарамейскому языку, и не имеет единого корня со словом «дидан».

Другой многозначной идеограммой является **ан**, которая в «БК» используется для обозначения понятия «мать», а также употреблена в качестве указательного местоимения **он** – в противоположность указательного местоимения **ин** и обозначения действительного залога (например, *уфтону хезон*)¹⁰². Это слово происходит от идеограммы **anâ**, с лексическим компонентом пехлевийской «ê» стало синонимом **ин**¹⁰³. В «ВП(«П»))» для обозначения понятия «мать» приводится идеограмма **АМ**. Данная идеограмма в древнееврейском языке встречается в форме **ʾēm**, финикийском – **ʾm**, ассирийском – **ummi**, арамейском – **ʾēm**, **ʾimmā**, сирийском – **ʾem**, **ʾemā** и в тексте «П» в форме **am**¹⁰⁴. Если опираться на пояснения, существующие в других словарях и сведениям из сносок

⁹⁹ «БК», ч. 1. –С. 89.

¹⁰⁰ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 121.

¹⁰¹ «ВП(«П»))». –С. 341-342.

¹⁰² «БК», ч. 1. –С. 113.

¹⁰³ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 162.

¹⁰⁴ «ВП(«П»))». –С. 180, 446.

«БК», можно сделать вывод, что вероятно автор «БК» в прочтении идеограммы ошибся (АМ) или же данную идеограмму перепутал со словом *ин* (идеограмма *anā*). В любом случае, следует учесть, что идеограмма, означающая понятие «мать» это АМ, а не АН.

3.1.2. Многозначные идеограммы в «Занд и Позанд» со специфическим смыслом. Некоторые многозначные слова рассмотрены нами как имеющие специфический смысл, поскольку эта группа идеограмм наряду с многозначностью, поясняет специфические значения, которые наблюдаются исключительно в словаре «З» и «П».

Идеограмма **ардам** в «БК» означает «работа» и «хорошее ремесло», в «З» и «П» употреблена для пояснения названия больших песен (отрывков) книги «З»¹⁰⁵.

Идеограмма **боб** также является многозначной идеограммой, цитируемой из «З» и «П» в «БК», М. Бурхан указал значения «шоиста» и «дархур», «бора», «хақ», «падар», «дари хона»¹⁰⁶.

Опираясь на сведения автора «БК» можно прийти к заключению среди таких схожих по форме и многозначных слов употребление идеограммы **боб** в значении «отец» является специфическим, однако в «ВП (П)» С. Урёна и «ФХП» Д. Саймиддинова данная лексическая единица поясняется значениями «дар», «дарвозай қаср», «дарбор»¹⁰⁷. С. Урэн транслитерацию слова приводит в форме **ВВА**, подтверждает употребление слова в древнееврейском языке в форме **bāḅā**, аккадском – **bābu**, сирийском – **bb³**, арабском – **باب**, модском – **bāḅā** и в тексте «П» – **babā**. В «ФХП» и «ВП(«П»)» пехлевийская запись данного слова одинаковая, однако в транслитерации она отличается. Д. Саймиддинов данную идеограмму указал в форме **ВВ**¹⁰⁸.

В этом параграфе таким же методом рассмотрены идеограммы *барвар*, *бел*, *паном*, *поло*, *чий*, *зак*, *шӯр*.

3.2. Особенности синонимии идеограмм. В диссертации осуществлен анализ двух факторов возникновения синонимии идеограмм: синонимия двух идеограмм и их синонимия с таджикскими и арабскими словами.

3.2.1. Синонимия двух идеограмм. Примером таких идеограмм может стать идеограмма **амаро** и **басё**. Слово **амаро** в «БК» пояснено как виноградное вино¹⁰⁹, С. Урэн указал транслитерацию в виде **НМЛА**, и значение пояснил как «вино». Это слово в древнееврейском языке существовало в форме **ḥemer**, в арамейском, пальмирском, сирийском, мидийском языках в форме **ḥamarā** и в тексте «П» в форме **amarā**¹¹⁰.

М. Муин в комментарии к «БК» приводит транскрипцию слова в виде **amrā**, **am(a)nā**¹¹¹.

Другие идеограммы в значении «раз», «шароб», «дарахти мав», «дарахти ангур» по фонетическому составу и в семитских языках и «П» близки к слову **амаро**. Это слово (**KLMA**) в древнееврейском встречается в форме **kerem**, в арамейском – **karmā**,

¹⁰⁵ «БК», ч. 1. –С. 78.

¹⁰⁶ «БК», ч. 1. –С. 135.

¹⁰⁷ «ВП(«П»)». –С. 56-57 ; «ФХП». –С. 76.

¹⁰⁸ «ФХП». –С. 76.

¹⁰⁹ «БК», ч. 1. –С. 112.

¹¹⁰ «ВП(«П»)». –С. 93.

¹¹¹ «БК», М.Муин, ч. 1. –С. 161.

ассирийском – **karānu** и сирийском – **kermā**. В тексте «П» данная идеограмма указана в форме **kallnmā**, также имеет варианты **k(a)lmā**, **krrmā**¹¹².

В диссертации таким же образом исследованы идеограммы *ашу*, *ахлабуб*, *буцино*, *бирбушо*, *зеко*.

3.2.2. Синонимия идеограмм с таджикскими и арабскими словами. Среди идеограмм, относящихся к «З» и «П», указанных в «БК», существует группа идеограмм, в пояснении которых автор словаря наряду со значением идеограмм указывает их таджикские и арабские синонимы. Данная особенность употребления идеограмм не осталась без внимания исследователей. Таджикский исследователь А. Каримов указал список 136 идеограмм, которые имеют пехлевийский синоним, среди таких идеограмм 90 указаны с арабским синонимом¹¹³.

В процессе исследования установлено, что следующие идеограммы указаны с таджикскими и арабскими синонимами: **абир**, **апро**, **атбо**, **адвой**, **асё**, **акбиё**, **аг**, **улбо**, **анбиман**, **ангупо**, **базуна**, **бисриё**, **бито**, **бино**, **табо**, **табно**, **талмин**, **тупо**, **түро**, **тумо**, **чарро**, **чагрунитан**, **чалто**, **чувом** и пр.

С учетом семантических особенностей идеограммы разделены нами на три группы: идеограммы, означающие имена предметов и их синонимов; идеограммы, относящиеся к местоимениям и их синонимов; идеограммы, обозначающие время и их синонимы.

В соответствии с особенностями и номинативной функцией идеограммы, относящиеся к названиям предметов и их синонимам, в свою очередь, также делятся на типы: фитонимы (идеограмма *аг* и арабское слово *хунта* «зерно»), лексика, означающая органы человека (идеограмма *губиё*, таджикский синоним *забон* и арабский синоним *лисон*), зоонимы (идеограмма *туро*, таджикский синоним *гов* и арабский синоним *бақар*), лексика, означающая вооружение (идеограмма *атбо*, таджикский синоним *тир* и арабский синоним *сахм*), металлы (идеограмма *табо* и арабский синоним *заҳаб* «золото»), фрукты (идеограмма *анбиман*, таджикский синоним *ангур* и арабский синоним *инаб*), место (идеограмма *бито*, таджикский синоним *хона* и арабский синоним *байт*), абстрактные имена (идеограмма *рос* и арабский синоним *тариқ*) и различные названия (идеограмма *ниро*, таджикский синоним *оташ* и арабский синоним *нор*; идеограмма *губашо*, таджикский синоним *ангубин* и арабский синоним *асал*), синонимия местоимений (идеограмма *ракум*, таджикский синоним *шумо* и арабский синоним *антум*), относящиеся к понятиям времени (идеограмма *лайлиё*, таджикский синоним *шаб* и арабский синоним *лайл*).

В целом в диссертации изучено 43 подобных идеограмм.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение и исследование особенностей идеограмм в «БК» показало, что данная группа лексических элементов в языкознании, особенно в сфере изучения истории возникновения и трансформации слов и словосочетаний имеет особое значение и ценность. Глубокий и всесторонний анализ упомянутых лексических единиц окажет существенное содействие в исследовании вопроса происхождения арабской и таджикской лексики, в обзоре изменения лексических единиц в различные исторические периоды и их заимствования из других языков.

¹¹² «ВП(«П»»). –С. 91.

¹¹³ «ЛИП». –С. 38-43.

Анализ использования идеограмм в «БК», способы и подходы их толкования предоставили возможность сделать следующие выводы:

1. «БК» является важным источником, сохранившим в себе идеограммы и оказывает существенное содействие в выявлении особенностей данной группы лексических единиц. Ценность «БК» состоит в его надежном и достоверном хранении исконной таджикской лексики. Это единственный словарь, который после словаря «ФДЖ» охватил большое количество древней арамейской лексики. Вместе со множеством идеограмм, ученые признают достоинством указанного словаря наличие в нем большого количества исконно таджикской лексики.

2. Некоторые ученые считают «БК» недостаточно ценным лексикографическим произведением в связи с отсутствием примеров в пояснительной части лексических единиц. Следует отметить, что действительно, отсутствие примеров создает трудности в постижении смысла поясняемой лексической единицы. Существование примеров могло бы помочь нам в установлении степени употребления лексических единиц, в том числе идеограмм и в определении степени употребления идеограмм в письменном наследии. С учетом объема словаря «БК» и количества поясненных в нем лексических единиц, его лексическое богатство, критичное отношение и обесценивание, обусловленное отсутствием примеров, отчасти несправедливо, поскольку в авторитетных таджикских словарях «Л», «ФФ», «ФФА», «Фарханги джомеи форси» («О»), «ФЗТ» и другие авторы в пояснении многих исконно таджикских слов, особенно в пояснении древней лексики и архаизмов, опираются на сведения «БК», и ссылаются на него как на важный источник.

3. Идеограммы в таджикском языке считаются частью лексического запаса, изучение и исследование которых внесет ясность в актуальные вопросы языкознания, в том числе многогранной истории таджикского языка.

4. По вопросу идеограмм в словарях следует отметить, что их количество в словарях указывается по-разному. Ряд идеограмм, существующих в словаре «БК», не существуют в других словарях или же, наоборот, идеограммы части словарей, не упоминаются автором.

М. Бурхан в «БК» упоминает 3 типа идеограмм: а) истинные идеограммы (арамейские); б) смешанные идеограммы; 3) псевдоидеограммы. Количество истинных идеограмм сравнительно больше, чем других типов.

Следует отметить, что такая типология не осуществлена самим автором «БК», а проведена на основании материалов из дополнительных источников и научных исследований, написанных в данном направлении. Необходимо отметить, что некоторые выводы о достоинствах и недостатках автора «БК» относительны. Например, некоторые идеограммы, которые указаны М. Бурханом с ссылкой на «З» и «П», в действительности являются исконно персидско-таджикскими словами. Возможно М Бурхан форму, записанную в «П», указывает под термином слова «З» и «П» или на «языке З и П», однако существует вероятность, что они не являются идеограммами. В любом случае, мы согласны с большинством ученых, которые считают, что упомянутые идеограммы под терминами «З» и «П» в «БК», являются идеограммами.

5. По вопросу пехлевийской синонимии и языковой принадлежности некоторых идеограмм при их пояснении мнение автора «БК» отличается от суждений других лексикографов. Такое двойное пояснение идеограмм наблюдается у М.Муина. Деххудо также при пояснении идеограмм не согласен с мнением М. Бурхана, С.Урён и Д. Саймиддинов также считают комментарии М.Бурхана в отношении некоторых идеограмм

неверным и приводят в качестве примера неточности в словаре «БК» слова *атбо, боб, рабрунитан, табно, пазпунитан, кӯп, чичист*.

6. Важной особенностью в пояснении лексических единиц в словарях, в том числе «БК», является указание лексических единиц, равных по модельному построению с поясняемой лексической единицей. Такой подход также сохранен автором «БК» в указании идеограмм. Например, автор «БК» при пояснении некоторых идеограмм упоминает: «по модели и схожем значении с...» и далее приводит его таджикский синоним. Целый ряд идеограмм записаны в словаре вместе со схожими по модели построения словами.

7. Другой особенностью в пояснении лексических единиц, в том числе и идеограмм является употребление вводных фраз: «бо фатхи...», «бо замми...», «бо сукуни сонй...», «бо рои қарашат...», которые способствуют правильному чтению древней лексики.

8. М. Бурхан в процессе упоминания идеограмм использует два способа: а) указывает идеограммы только со схожими с ними по модели построения лексическими единицами; б) указывает идеограммы вместе с их синонимами. Следует отметить, что по языковой принадлежности синонимы идеограммы относятся к мидийскому, парфянскому, таджикскому и арабскому языку. Количество подобных синонимов возросло вследствие обретения идеограммами особенности омонимии с таджикскими и арабскими словами.

9. В «БК» наряду с преимуществами в сохранении идеограмм существуют и недостатки. Одной из неточностей автора является то, что с учетом древней формы исконно таджикских слов он упоминает их в качестве идеограмм.

10а. Идеограммы, относящиеся к именам собственным и связанным с ними понятиями, в большинстве относятся к религии и жрецам, и без сомнения восходят к Авесте и зороастрийской религии, Заратустре. Идеограммы этой лексической группы в основном являются именами нарицательными и личными местоимениями.

10б. Часть исследованных идеограмм относятся к понятиям, относящимся к родственным связям и также обладают присущими им особенностями. Эта группа относительно малочисленна и близка друг с другом по смыслу и форме, и вероятно в прошлом состояла во взаимосвязи друг с другом.

10в. Идеограммы, означающие человеческие органы в «БК» занимают важное место, их преимущественно больше по количеству, а в их записи и прочтении наблюдаются ошибки и недопонимание.

10г. Идеограммы, относящиеся к предметам и принадлежностям быта, вооружению и орудиям в «БК» занимают особое место. Большинство из слов данной группы, которые употребляются повседневной жизни человека, составляют режущие предметы, клинки, ножи и др.

10г. Идеограммы, относящиеся к фитонимам и связанными с ними понятиями в словаре многочисленны, некоторые из них схожи по смыслу и форме с исконно таджикскими словами и в некоторых случаях широко употребляемые исконные таджикские слова, относящиеся к группе слов, означающих человеческие органы, ошибочно упомянуты автором словаря как идеограммы.

10д. Большинство идеограмм, относящихся к географии, имеют какое-либо отношение к исконным корневым словам. Эта группа слов свидетельствует о том, что еще в глубокой древности таджикский язык наряду с функцией межличностного общения, языка литературы, искусства, культуры, также являлся языком науки. Признаки части таких идеограмм все еще остаются в арабском языке в трансформировавшейся форме.

Некоторые идеограммы в современных персидских словарях указаны в другом значении и со своей идеограммой не имеют никакой связи.

10е. Идеограммы, относящиеся к понятиям признака и особенности, в «БК» по количеству многочисленны, некоторые из них по форме и значению схожи с исконными таджикскими словами, однако корни отличаются. По причине неверного прочтения и ошибок часть исконно таджикских лексических единиц, означающих признаки и особенности, отнесены к идеограммам.

10ё. Идеограммы, относящиеся к понятиям действия и состояния в «БК» также по количеству сравнительно больше других лексических групп и указываются в склоняемой и несклоняемой форме. Большинство идеограмм, относящихся к понятиям действия и состояния, по традиции других лексикографических произведений, указаны в форме инфинитива. Некоторые идеограммы указаны в склоняемой форме единственного числа. Также в ходе исследования нами найдены идеограммы инфинитивной и склоняемой форме. Особенностью указания данных идеограмм является то, что после указания инфинитивной формы идеограммы, приводится их склоняемая форма единственного или множественного числа. Например, если идеограмма приводится в форме инфинитива, его склоняемая форма дана в первом лице единственного числа или втором лице множественного числа; первое лицо и третье лицо единственного числа; второе лицо единственного числа и первое лицо множественного числа.

Другой особенностью подобных идеограмм является то, что их основная часть относится к арамейскому языку, к которым присоединены грамматические элементы таджикского языка.

В составе большинства идеограмм имеется суффикс иранского происхождения, образующий инфинитивы-**тан (-tan)** ё **-итан (-itan)** и его вариант **-истан (-istan)**.

10ж. Идеограммы, относящиеся к понятиям времени также под влиянием собственного языка и других языков, перенесли изменения и трансформации.

10з. Идеограммы, относящиеся к абстрактным понятиям относятся к различным сферам. Некоторые из них в источниках не найдены. Для обозначения некоторых понятий в словарях использованы идеограммы других слов.

11. Автор «БК» в случае указания «З» и «П» в качестве словарной статьи указанные термины пояснил в качестве перевода и комментария Авесты и не указывает, что они не относятся к идеограммам, однако при пояснении указанных терминов использует словосочетания «слова «З» и «П» или же «язык З и П».

12. Анализ идеограмм показал, что древняя арамейская лексика посредством различных наук вошла в таджикский язык. Из источников, относящихся к изучению идеограммам установлено, что некоторые из них прошли частичную или же полную трансформацию или взамен были записаны другие лексические единицы.

13. В «БК» встречаются случаи, что автор, указав ту или иную лексическую единицу, также указывает ее многозначность и подчеркивает, что одним из значений является идеограмма. Подобные идеограммы мы условно назвали многозначные идеограммы.

Среди идеограмм существуют также такие идеограммы, которые ученые обозначили термином «псевдоидеограмма». Некоторые из слов авестийского происхождения ошибочно указаны и истолкованы как идеограммы. По большой вероятности, эта ошибка возникла под влиянием слов, указанных в книге «П» со словами, записанными по «П».

14. В «БК» также встречаются случаи допущения ошибки в написании формы идеограмм с исконно таджикской лексикой. Следует отметить, что подобные лексические элементы имеют различные формы, их происхождение относится к одному из семитских языков, источником второго является индоевропейский праязык.

Следует отметить, вследствие неправильного прочтения или же по незнанию секретарей или же по вине самого автора словаря «Бурхони котеъ» некоторые исконные, заимствованные слова или слова, относящиеся к книге «Авеста», в исследованном словаре указаны под термином «слова З и П»,

15. Части идеограмм «БК» присуща синонимия. Эта группа идеограмм по свойству синонимии к какому-либо языку разделена на две группы: а) использование двух идеограмм для обозначения одного понятия; б) параллельно с идеограммой использование лексических элементов других языков при пояснении значения одного понятия. Синонимичные идеограммы «З» и «П» специфического значения также встречаются в определенном количестве.

Некоторые из таких слов получили свойство синонимии именно в «З» и «П».

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ПРИМЕНЕНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

Результаты представленного исследования могут быть использованы в изучении языковых аспектов словарей и исследовании древнего лексического богатства и потенциала языка. Также результаты исследования могут оказать содействие в составлении учебно-методических пособий для новичков в сфере изучения истории таджикского языка, в частности изучении древнего и среднего периода развития языка.

На основе материалов указанного словаря можно составить «Словарь идеограмм словаря «Бурхони котеъ», и использовать его в процессе преподавания предмета история таджикского языка (период Ахеменидов и Сасанидов).

На основе результатов исследования в высших учебных заведениях страны можно осуществить обучение элективному предмету «История составления идеограмм», «Древние взаимосвязи иранских языков с семитско-хамитской группой языков», провести спецкурсы и семинары.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

А) Статьи в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан

- [1-М] Мирзозода Н. Упоминание идеограмм, относящихся к понятиям человеческих органов в словаре «Занд» и «Позанд» в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхона [Текст] / Н.Мирзозода // Вестник Педагогического университета. – 2021, № 5. – С.123-127.
- [2-М] Мирзозода Н. Идеограммы, означающие понятия действия и состояния в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода // Вести ТГУБПП. – 2022, № 2. –С.96-103.
- [3-М] Мирзозода Н. Многозначные идеограммы в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хосрова. – 2022, № 3. –С.87-90.

- [4-М] Мирзозода Н. Идеограммы, связанные с понятиями животных в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода // Вестник Международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде. – 2023, № 2. –С.138-143.
- [5-М] Мирзозода Н. Особенности «Занд» и «Позанд» (идеограммы) в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода // Вестник Международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде. – 2023, № 4. –С.133-138. (В соавторстве с А.А. Хасанзода)

Б) Статьи в других научных журналах и сборниках

- [6-М] Мирзозода Н. Упоминание некоторых слов, относящихся к словарю «Занд» и «Позанд» (идеограммы) и их арабских синонимов в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода // Камол Худжанди (периодический научно-литературный сборник). – Худжанд: Ношир, 2020, № 3. – С.44-53.
- [7-М] Мирзозода Н. Исследование свойства синонимии идеограмм в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода // Забон – рукни тоат (научный журнал). – Душанбе: «Нушбод», 2022, № 13. –С. 122-129.
- [8-М] Мирзозода Н. Лексические единицы, связанные с именами лица, должности и связанных с ним понятий в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Матн] / Н.Мирзозода // Камол Худжанди (периодический научно-литературный журнал). – Худжанд: Хуросон, 2022, № 3. –С.55-60.
- [9-М] Мирзозода Н. Идеограммы, относящиеся к абстрактным понятиям в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Матн] / Н.Мирзозода // Камол Худжанди (периодический научно-литературный журнал). – Худжанд: Хуросон, 2023, № 2. – С.24-30.
- [10-М] Мирзозода Н. Идеограммы, относящиеся к понятиям животных в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана [Текст] / Н.Мирзозода / Имея язык – обладаешь миром (Материалы международной научно-практической конференции на тему: «Вклад Лидера нации в укреплении статуса таджикского языка на международной арене», посвященная Международному дню родного языка, 35-летию Независимости Республики Таджикистан, 30-летия Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, 70-летия Заслуженного работника Таджикистана Шокириён Туграла Сироджзода). – Худжанд: Ношир, 2023. –С.308-315.
- [11-М] Мирзозода Н. Упоминание имени Авесты и связанных с ним понятий в «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна [Текст] / Н.Мирзозода // Камол Худжанди (периодический научно-литературный журнал). – Худжанд: Хуросон, 2024, № 2. –С.43-48.

ХУЛОСАИ МУХТАСАР

ба диссертатсияи Мирзозода Ноил Мирзо «Таҳлили муқоисавӣ-таърихӣи вожаҳои мансуб ба «Занд»-у «Позанд»-и «Бурҳони қотей»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон» барои дарёфти дараҷаи илмӣи доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)

Калидвожаҳо: хузвориш, шибҳихузвориш, «Бурҳони қотей», «Занд»-у «Позанд», Авесто, фарҳангнома, забон-асоси фарзии ҳиндуаврупӣ, забонҳои эронӣ, забони авестой, забони порсии қадим, порсии миёна (наҳлавӣ), вожаҳои аслии тоҷикӣ, забонҳои сомию ҳомӣ, забони оромӣ, арабӣ, ҳаммаъноии хузворишҳо, сермаъноии хузворишҳо, иқтибосишавии хузворишҳо, иштибоҳоти муаллифони луғатномаҳо.

Диссертатсия ба омӯзиш, таҳлилу баррасӣ, таҳқиқ, қиёс ва муайян намудани хузворишҳои «Бурҳони қотей», ки таҳти унвони «Занд»-у «Позанд» зикр шудаанд, бахшида шудааст. Кӯшиш ба харҷ рафтааст, ки омилҳои ба унвони «Занд»-у «Позанд» тазаққур ёфтани хузворишҳо дар луғатномаи мавриди назар, гардиши чунин унсурҳои луғавӣ дар забонҳои гуногун, роҳҳои иқтибоси он ба гурӯҳи забонҳои эронӣ, мавридҳои иштибоҳан хузвориш пиндошта шудани вожаҳои аслии тоҷикӣ, гурӯҳбандии воҳидҳои луғавӣ ба назардошти мансубияти забонии қисматҳои таркибии онҳо, сарчашмаҳои лексикографии доир ба ин дастаи луғатҳо иттилоъдиҳанда, сарнавишти минбаъдаи хузворишҳо, ихтилофи назари луғатнигорон дар мавриди ин вожаҳо, ба риштаи таҳлил кашидани сарватҳои луғавии забони тоҷикӣ, нишон додани арзишу аҳаммияти омӯзиши вожаҳои қуҳан, инчунин бурду боҳти М. Бурҳон дар ташреҳи чунин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ дар асоси қиёсу муқобала муайян карда шаванд.

Дар рисола зикр шудааст, ки «БК» сарчашмаи муҳимми маҳфуздорандаи хузворишҳо маҳсуб гардида, он баҳри ифшои асрори ин дастаи унсурҳои луғавӣ мусоидат мекунад. Мавқеи луғатномаи мавриди назар дар сабт ва интиқоли вожаҳои аслии тоҷикӣ ва ҳифзи хузворишҳо нисбат ба дигар луғатномаҳо бузург аст. М.Бурҳон се навъи хузворишҳоро дар «Бурҳони қотей» зикр намудааст: 1) хузворишҳои оромиасл; 2) хузворишҳои омехта; 3) шибҳихузворишҳо (псевдоидеограммаҳо). Гуфта шудааст, ки интиқоб ва дастабандии моддаҳои луғавӣ, ки дар луғатнома зерӣ истилоҳи **луғати «З»-у «П» ё забони «З»-у «П»** зикр шудаанд, сурат гирифтааст.

Дар пиндори М.Бурҳон ва луғатнигорони дигар, ки оид ба хузворишҳо маълумот додаанд, баъзан ихтилофи назар ҳам вучуд дорад ва аз он ки муаллифи «Бурҳони қотей» дар ҳифзу интиқоли ин дастаи луғатҳо пешдастӣ дорад, ба истиснои ҷо-ҷо рад шудани шарҳи ӯ дар мавриди мансубияти забонии вожаҳо, бештар андешаи ҳамин муҳаққиқ ҷонибдорӣ шудааст.

Дар диссертатсия хузворишҳои марбут ба номи шахс, ҳешутаборӣ, узви бадан, асбоби рӯзгор ва афзори харбу разм, номи гиёҳ, истилоҳоти соҳаҳои гуногун, категорияҳои луғавию маъноии хузворишҳо дар асоси қиёсу муқобала ва таърихи ташаккул, гардиши онҳо дар забонҳои гуногун таҳлил шудаанд. Зимни таҳлил ба иштибоҳоти муаллифи «Бурҳони қотей» оид ба вожаҳои аслии, иқтибосӣ, истилоҳоти мансуб ба китоби Авесто, бадхонӣ ва ноогоҳии котибон ё шояд худи М.Бурҳон дар сабти моддаҳои луғавӣ низ дахл шудааст.

Хузворишҳо дар гузашта як ҳиссаи захираи луғавии забони ниёгонамон буда, таҳқиқи онҳо дар гиреҳкушоии муҳимтарин масоили забоншиносӣ, аз ҷумла таърихи пурпечубу рангини забони тоҷикӣ мусоидат мекунад.

«Бурҳони қотей» дар баробари сарчашмаи муҳимми сарвати луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб гардиданаш, инчунин маъҳази муҳимми хузворишҳо аст ва дар таҳқиқи ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ бояд ҳамчун сарчашмаи аввалиндараҷа истифода гардад.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Мирзозода Ноила Мирзо «Сравнительно исторический анализ слов, относящихся к «Занд и Позанд» в словаре «Бурхони котеъ» на соискание научной степени доктора философии (PhD) по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык)

Ключевые слова: идеограмм, псевдоидеограммы, «Бурхони котеъ», «Занд» и «Позанд», Авеста, словарь, индоевропейский праязык, иранские языки, авестийский язык, древнеперсидский язык, среднеперсидский язык (пехлевийский), исконно таджикская лексика, семитско-хамитская группа языков, синонимия идеограмм, многозначность идеограмм, заимствование идеограмм, сравнительно-исторический анализ, ошибки авторов словарей.

Диссертация посвящена изучению, анализу, исследованию, сопоставлению и определению идеограмм «Бурхони котеъ», которые упомянуты под термином «Занд» и «Позанд». В диссертации осуществлено исследование в целях того, чтобы определить факторы, обусловившие упоминание идеограмм под термином «Занд» и «Позанд» в исследуемом словаре, употребление подобных лексических единиц в различных языках, способы из заимствования в группу иранских языков, случаи ошибочного признания идеограммами исконно таджикской лексики, классификация лексических единиц по их языковой принадлежности, лексикографические источники, предоставляющие сведения по данной лексической группе, судьбу некоторых идеограмм, разногласия в мнениях лексикографов по вопросу идеограмм, а также изучить лексическое богатство таджикского языка, определить ценность и значение изучения древней лексики, а также достоинства и недостатки М. Бурхана в комментарии данной лексической группы на основе сравнительно-сопоставительного анализа.

В диссертации указывается, что «БК» является одним из важных источников, хранящих идеограммы и оказывает содействие в раскрытии тайн этой группы лексических единиц. Ценность упомянутого словаря в сравнении с другими словарями велика в аспекте записи и сохранения исконно таджикской лексики и сохранения идеограмм. М. Бурхан указал три типа идеограмм в «Бурхони котеъ»: 1) арамейские идеограммы; 2) смешанные идеограммы; 3) псевдоидеограммы. Упоминается, что отбор и типология лексических единиц в словаре осуществлена с учетом их упоминания под термином **«лексика «Занд» и Позанд» или язык «Занд» и «Позанд»**.

Во мнении М. Бурхана и других лексикографов по вопросу идеограмм существуют разногласия, и в связи с тем, что автор «Бурхони котеъ» превзошел остальных в сохранении и изучении данной лексической группы, за исключением разногласия мнений по вопросу этимологии некоторых слов, его мнение по этому вопросу приоритетно.

В диссертации осуществлен анализ идеограмм, относящихся к именам лица, родственным связям, органам человека, предметам быта и вооружению, лексике различных областей, проведено исследование лексических категорий и семантики на основе сравнительно-исторического и сопоставительного анализа, их употребления в различных языках. В процессе исследования уделено внимание ошибкам автора «Бурхони котеъ», допущенных в записи в исконной, заимствованной лексике, слова, относящейся к «Авесте», обусловленное неверным прочтением и незнанием переписчиков, либо самого М. Бурхана.

Идеограммы в прошлом были частью лексического богатства таджикского языка, их исследование окажет содействие в изучении ряда важных лингвистических вопросов, в том числе истории развития таджикского языка.

«Бурхони котеъ» наряду с тем, что является важным произведением, сохранившим в себе богатство таджикского языка, также является ценным источником идеограмм и необходимо использовать его в качестве первостепенного источника при исследовании данной группы лексических единиц.

ANNOTATION

for the dissertation of Mirzozoda Noil Mirzo “Comparative historical analysis of words related to “Zand and Pozand” in the dictionary “Burkhoni Kote” for the scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 6D020500 - Philologi (6D020502 – Tajik language)

Key words: ideogram, pseudo-ideograms, “Burkhoni Kote”, “Zand” and “Pozand”, Avesta, dictionary, Indo-European proto-language, Iranian languages, Avesta language, Old Persian language, Middle Persian language (Pahlavi), native original Tajik vocabulary, Semitic-Hamitic group of languages, ideogram synonymy, polysemy of ideograms, borrowing of ideograms, comparative historical analysis, mistakes by dictionary authors

The dissertation is devoted to the study, analysis, research, comparison and definition of the ideograms “Burkhoni Kote”, which are mentioned under the terms “Zand” and “Pozand”. In the dissertation, a study was carried out in order to determine the factors that determined the mention of ideograms under the terms “Zand” and “Pozand” in the dictionary under study, the use of similar lexical units in various languages, methods of borrowing into the group of Iranian languages, cases of erroneous recognition of ideograms as native Tajik vocabulary, classification of lexical units according to their linguistic affiliation, lexicographic sources providing information on a given lexical group, the fate of some ideograms, differences of opinion among lexicographers on the issue of ideograms, and also the analyses of lexical richness of the Tajik language, determine the value and significance of studying ancient vocabulary, as well as the advantages and disadvantages of M. Burkhan in the commentary of this lexical group based on a comparative analysis.

The dissertation states that “BK” is one of the important sources storing ideograms and assists in revealing the secrets of this group of lexical units. The value of the mentioned dictionary in comparison with other dictionaries is great in the aspect of recording and preserving native Tajik vocabulary and preserving ideograms. M. Burkhan indicated three types of ideograms in “Burkhoni Kote”: 1) aramaic ideograms; 2) mixed ideograms; 3) pseudoideograms. It is mentioned that the selection and typology of lexical units in the dictionary was carried out taking into account their mention under the term “lexicon “Zand” and “Pozand” or the language “Zand” and “Pozand””.

There are disagreements in the opinion of M. Burkhan and other lexicographers on the issue of ideograms, and due to the fact that the author of “Burkhoni Kotey” surpassed others in preserving and studying this lexical group, with the exception of differences of opinion on the issue of the etymology of some words, his opinion on this the issue is priority.

The dissertation carried out an analysis of ideograms related to names of persons, family ties, human organs, household items and weapons, vocabulary of various areas, a study of lexical categories and semantics was carried out on the basis of comparative historical and comparative analysis, their use in various languages. In the process of research, attention was paid to the mistakes of the author of “Burkhoni Kote”, made in recordings in the original, borrowed vocabulary, words related to the “Avesta”, due to incorrect reading and ignorance of the copyists, or M. Burkhan himself.

Ideograms in the past were part of the lexical wealth of the Tajik language; their study will assist in the study of a number of important linguistic issues, including the history of the development of the Tajik language.

“Burkhoni Kote”, along with the fact that it is an important work that has preserved the richness of the Tajik language, is also a valuable source of ideograms and it is necessary to use it as a primary source when studying this group of lexical units.